

Афсунгарлар Тухфаси

Афсунгарлар
тухфаси

АФСУНГАРЛАР ТУҲФАСИ

ҲИКОЯЛАР

Ваҳоб РЎЗИМАТОВ таржимаси

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси
«Еш гвардия» нашриёти

1989

4703010100—93
Р ————— 49—89
356(04)—49

ISBN 5—633—000198—2

© Издательство «Еш гвардии», 1989

I

КИРЖАЛИ

Киржали асли зоти булғорлардан эди. Киржали турк тилида баҳодир, довюрак демакдир. Мен унинг ҳақиқий номини билмайман.

Киржали ўзининг талонлари билан бутун Молдавияни даҳшатга солиб қўйган эди. Унинг тўғрисида унча-мунча тушунча бериш учун кўрсатган жасоратларидан бирини ҳикоя қиламан. Бир куни кечаси арновут Михайлаки билан икковлари булғор кишлогини босдилар. Улар кишлокнинг икки томонидан ўт қўйиб юбориб, кулбадан кулбага ўта бошладилар. Киржали бўғизлар, Михайлаки ўлжаларни олиб чиқар эди. Икковлари: «Киржали! Киржали!» — деб кичқирдилар. Бутун кишлок тумтарақай бўлиб кетди.

Александр Ипсиланти ғалаён эълон қилиб, ўзига қўшин тўплай бошлаганида, Киржали унга бир неча қадрдон ўртоғини олиб келди. Этериянинг чинакам мақсадидан улар яхши хабардор эмас, аммо уруш уларга турклар ҳисобиغا, эҳтимолки, молдаванлар ҳисобиغا ҳам бойиб олиш имкониятини берадигандек — шуниси уларга муайяндек туйилар эди.

Александр Ипсиланти шахсан жасур, аммо ўзини шу қадар кизғинлик ва шу қадар эҳтиётсизлик билан чоғлаган иши учун зарур бўлган хусусиятлардан маҳрум эди, етакчилик қилиши керак бўлган одамларини бийлай олмасди. Улар ҳам унга на ҳурмат кўрсатар, на ишонар эдилар. Юнон ёшларининг гули ҳалок бўлган фалокатли жангдан сўнг, Иордани Олимбиоти унга четланишни маслаҳат бериб, ўрнини ўзи эгаллади. Ипсиланти от қўйганча Австрия чегараларига қараб кетди, у ердан туриб одамларига лашинлар ёғдирди, уларни саркаш, кўрқок, ярамас деб атади. Ани шу кўрқок ва ярамас деган одамларнинг кўнчилиги ўзларини ўн баробар кучли душмандан довюраклик билан ҳикоя қилиб, Секу монастири кўрасида ёки Прут соҳилларида ҳалок бўлди.

Киржали Георгий Кантакузиннинг отрядида эди. Буving туғрисида ҳам Ипсиланти ҳақида айтилган гапларни такрорлаш мумкин. Скуляни бўсағасидаги жанг арафасида Кантакузин рус бошлиқлардан бизнинг карантинимизга ўтишга изн беришларини сўради. Отряд етакчисиз қолди; аммо Киржали, Сабянос, Кантагони ва бошқалар етакчининг ҳеч бир ҳожати йўқлигини кўрдилар.

Скуляни бўсағасидаги жанг чинакам таъсир тафсилотлари билан ҳеч ким томонидан тасвирланмаган шекилли. Ҳарбий санъат ҳақида тасаввурга эга бўлмаган ва ун бегнинг турк суворийлари қаршисида чекинаётган етти юз кишидан иборат арновутлар, албанлар, юнонлар, булғорлар ва ҳар хил қаланғи-қасанғиларни тасаввур қилиб кўринг. Прут соҳилига бикинган бу отряд Яссадаги ҳукмдор саройидан топиб олинган, одатда ақиқа зиёфатлари кезларида ўқ узиладиган иккита мўъжазгина замбаракни қарши қўйган эди. Турклар бажонидил картечъ ишлатишлари мумкин эди-ю, русларнинг бошлиқларидан изн олмай туриб журъат эта олмадилар: картечъ бизнинг қирғоққа ўтиб кетиши муқаррар эди. Ҳарбийда қирқ йил хизмат қилган карантин бошлиғи (ҳозир ҳаёт эмас) умри бино бўлиб ўқ товушини эшитмаган, энди худо буни унга насиб этган эди. Бир неча ўқ қулоклари тагидан гизиллаб ўтди. Чолнинг ғоятда аччиғи чиқиб, бунинг учун карантин ҳузурида турган Охот пиёда полкининг майорини қойиб берди. Чорасиз қолган майор нариги бетида далибошлар от ўйнатиб юрган дарё томон чопиб борди-да, уларга бармоғи билан пўписа қилди. Буни кўрган далибошлар шартта бурилиб жунаб қолдилар, уларнинг орқасидан туркларнинг бутун дастаси ҳам жунаб қолди. Бармоғи билан пўписа қилган майорни Харчевский дер эканлар. Унинг кейин нима бўлганини билмайман.

Бироқ, эртасига турклар этеристларга бари бир хужум қилдилар. Картечъ ҳам, ядро ҳам қўллашга журъат қилолмай, ўз одатларига хилоф ўлароқ, совуқ қурол билан иш кўришга қарор бердилар. Қаттол жанг бўлди. Ётагон билан қиришга тушдилар. Турклар томонда шу пайтгача уларда кўзга ташланмаган найзалар кўринди; бу найзалар русларга мансуб: уларнинг сафларида некрасовчилар жанг қилмоқда эдилар. Этеристлар, подшомизнинг руҳсатига кўра, Прутдан кечиб ўтиб, бизнинг карантинда яширинишлари мумкин эди. Улар кечиб ўта бошладилар. Кантагони ва Сафьянос турклар соҳилида ҳаммадан кейинда қолдилар. Бир кун яраланган Киржали карантинда ётарди. Сафьянос ўлди.

Гоятда семиз бўлган Кантагони найза билан қорнидан яраланди. Бир қўли билан қиличини кўтариб, иккинчи қўли билан душман найзасига ёпишиб олди, найзани ўзига тортганича ичига чуқурроқ ботирди-да, шу тариқа қотилига қилич солгач, у билан бирга кулаб тушди.

Ҳамма иш тамом бўлди. Турклар ғолиб чиқдилар. Молдавия халос этилди. Олти юзга яқин арновут Бессарабия бўйлаб таралиб кетди; улар нима қилиб кун кўришни билмасаларда, аммо, ҳар қалай, ҳомийлик кўрсатганлиги учун Россиядан миннатдор эдилар. Улар бекорчиликда ҳаёт кечирсалар ҳам бузуклик қилмас эдилар. Уларни ҳамиша чала турклашган Бессарабиянинг қаҳвахоналарида узун-узун чубук чекаётган, кичкина финжонлардан куюқ қаҳва хўплаётган ҳолда учратиш мумкин эди. Уларнинг каштали курткалари ва чўкки тумшукли қизил кавушлари энди эскира бошлаган, аммо чачақдор скуфейкалари ҳамон қўнқайтириб кийилган, сербар белбоғлари остидан ётағон ва тўппончалари ҳамон қаққайиб чиқиб турар эди. Улардан ҳеч ким шикоят қилмасди. Ана шу ювошгина қашшоқ одамлар Молдавиянинг маълум ва машҳур клефтлари, шиддатвор Киржалининг ўртоқлари, унинг ўзи ҳам шуларнинг орасида эканлиги ҳеч кимнинг ҳаёлига келмас эди.

Яссада маъмурилик қилиб турган подшо бундан хабар топиб, сулҳ шартномаларига биноан русларнинг бошлиқларидан қароқчини топширишни талаб қилди.

Полиция қидиришга киришди. Киржалининг чиндан ҳам Кишинёвда эканлигидан хабар топдилар. Уни кечкурун қочоқ монахнинг уйида еттита ўртоғи билан қоронғида овқатланиб ўлтирганида ушлаб олдилар.

Киржалини қамаб қўйдилар. У ҳақиқатни яширмай, Киржали эканлигини эътироф этди. «Аммо,— дея қўшимча қилди у,— мен Прутнинг бу ёғига ўтганимдан бери бировнинг чўпига ҳам текканим йўқ, энг хароб лўлига ҳам озор бермадим. Турклар, молдаванлар, валахлар учун мен, албатта, қароқчиман, аммо руслар учун меҳмонман. Сафьянос қўлида бор картечни отиб бўлиб, биз турган карантинга келганида ўқ ўрнида отиш учун яраланганлардан тугма, мих, занжир, ётағонларининг сопларини йиғиб олдим-да, ёнимдаги йигирма бешликни бериб, пулсиз қолдим! Худо шохид, мен, Киржали садақа билан кун кечириб турган эдим! Энди мени руслар нима учун душманларимга топширмоқчи?» Шундан сўнг Киржали индамай қолди ва қисмати нима бўлишини кута бошлади.

Узоқ кутишига тўғри келмади. Қароқчиларга уларнинг

романтик нуқтаий назарларидан қарашга мажбур бўлмаган ва талабни ҳаққоний деб билган бошлиқлар Киржалини Яссага жўнатишни буюрдилар.

Ўша вақтларда номи чиқмаган бир амалдор, ҳозирги кунда эътиборли лавозимни эгаллаб турган оқил ва мурувватли одам менга унинг қандай жўнаб кетганини марок билан ҳикоя қилиб берди.

Қамоқхона дарвозаси олдида почта каруцаси турган экан... Эҳтимолки, сиз каруца шималигини билмассиз. Бу яқингача одатда олтига ёки сажизта дирдов от қўшиб келинган пастаккина, четанли арава. Мўйлабдор ва қўй тери папоқ кийган молдаван отлардан бирини миниб олганча дақиқа сайин қичқириб, қамчисини шарақлатар, отлари анчагина жадал билан йўртиб бораркан. Агар улардан биронтаси имиллаб қолгудек бўлса, бўралаб сўкканча чиқариб оларкан-да, тақдирини хаёлига ҳам келтирмай йўл устига ташлаб кетавераркан. Қайтишида худди ўша жойда, ям-яшил дашт бўйлаб ўтлаб юрган ҳолда топишига қатъий ишонаркан. Кўпинча шундай ҳам бўларканки, бир бекатдан саккиз отда чиққан йўловчи иккинчисига бир жуфт отда етиб келаркан. Ўн беш йил муқаддам шундай эди. Ҳозир руслашган Бессарабияда русча жабдуқ билан рус арава расм бўлган.

Қамоқхона дарвозасида 1821 йил сентябрь ойининг охирги кунларидан бирида ана шундай каруца гузаркан. Каруца атрофини енглари шалвираган, кавушларини судраб босган жуҳуд хотинлар, жулдур-жулдур ва ямоқ-ясқоқ либосдаги арнавутлар, шаҳло кўзли гўдақларини кўтариб олган хушқад молдаван аёллар ўраб олишибди. Эркаклар чурқ этмас, хотинлар шавқ билан ниманидир кутар эмишлар.

Дарвоза очилиб, бир неча полиция офицери кўчага чиқибди; уларнинг орқасидан икки солдат кишанбанд Киржалини олиб чиқибди.

У ўттиз ёшлардаги кишининг дидини бераркан. Қорача юзининг чизиқлари табиий ва шиддатвор. Бўйдор, яғриндор, умуман, вужудида одатдан ташқари жисмоний куч зухур этиб тураркан. Бошида дол қўйилган олачипор салла, хипча белига сербар белбоғ ўралган; либоси қалин қўк мовут долиман, тиззасигача тушган серкат кенг-қўлвор қўйлак ва кўркем кавушдан иборат. Кўриниши мағрур ва осуда экан.

Амалдорлардан бири, учтагина тугма осилиб турган нимдош мундирдаги қизил башара чол бурун ўрнидаги қип-қизил юмалок нарсага қалай бандли кўз ойнагини кўн-

дирибди-да, қоғозни ёзиб ушлаган кўйи молдаван тилида мингиллаб ўқий бошлабди. Ахён-ахёнда кишанбанд Киржалига кибр билан назар ташлаб кўяркан. Қоғоз, чамаси, ҳужжат унга дахлдор экан-да. Киржали унга диққат билан кулоқ солиб турибди. Амалдор ҳужжатни ўқиб бўлган, уни буклабди-да, халойиққа пўписа билан ўшқириб, йул бўшатишни, каруцани берирокқа олиб келишни буюрибди. Киржали унга мурожаат қилиб, молдаван тилида бир неча огиз сўз айтибди, овози калтираб, юзи буришиб кетибди; йиғлаб юборибди-да, кишанларини шарақлатганича полиция амалдорининг оёғига йиқилибди. Чўчиб кетган полиция амалдори сапчиб тушибди; солдатлари Киржалини турғизиб қўймоқчи бўлган экан, аммо унинг ўзи туриб кишанларини ўнглабди-да, каруцага чиқиб боргач: «Ҳайда!»—деб қичкирибди. Жандарм унинг ёнига ўлтириши билан молдаван қамчисини шарақлатибди-ю, каруца йўлга тушибди.

— Киржали сизга нима деди ўзи?—деб сўрабди ёш амалдор полициячидан.

— У, биласизми, у мендан,—дея кула-кула жавоб берибди полициячи,—Килия яқинидаги болгар қишлоғида яшайдиган хотини билан боласига ёрдам қилишимни сўради,—улар, унинг касри тегиб, жабр чекишларини хоҳламасмиш. Тентак тоифа.

Ёш амалдорнинг ҳикояси менга қаттиқ таъсир қилди. Бечора Киржалига ачиндим. Анча вақтларгача унинг қисматидан мутлақо беҳабар юрдим. Бир неча йил ўтгачгина ўша ёш амалдор билан учрашиб қолдим. Биз ўтган ишлардан гаплаша кетдик.

— Ошнангиз Киржали қалай?—деб сўрадим мен.—Билмайсизми, у нима бўлди экан?

— Нега билмас эканман,—деди у ва менга шуларни гапириб берди:

Киржалини Яссага олиб борганларидан сўнг, подшога тақдим этибдилар, у уни қозиққа ўтқазишга ҳукм қилибди. Қатлни қандайдир байрамгача кечиктирибдилар. Вақтинча турмага камабдилар.

Бандини еттита турк қўриқлар экан (булар ҳам Киржалига ўхшаган қароқчи табиат, соддадил одамлар экан), улар уни ҳурматлар, гаройиб ҳикояларини барча Шарққа муштарак бўлган иштиёқ билан тинглар эканлар.

Соқчилар билан банди ўртасида яқин алоқа юзага келибди. Бир куни Киржали уларга шундай дебди: «Биродарлар! Менинг ўлимим яқин қолди. Ҳеч ким тақдиридан қочиб

кутулолмайди. Тез орада мен сизлар билан видолашаман. Сизларга ўзимдан бирон нарса ёдгор қилиб қолдирсам деган эдим».

Турклар лаққа ишонишибди.

— Биродарлар,— дея давом этибди Киржали,— уч йил бурун марҳум Михайлаки билан қароқчилик қилиб юрган-нимда Ясса яқинидаги даштда бир қозон гальбина кўмиб қўйган эдик. На чора: ўшани ўзаро бўлишиб ола қолинглар.

Туркларнинг эси чиқиб кетаёзибди. Гап-сўз Ҳуваб, ғанимат бойлик кўмилган жойни қандай топишни ўйлаб қолишибди. Ўйлай, ўйлай, бизни Киржалининг ўзи бошлаб борсин, деган қарорга келишибди.

Кеч кирибди. Турклар бандининг оёғидаги кишанларини олиб, қўлларини арқон билан танғишибди-да, уни олдиларига солганча шаҳардан даштга чиқиб кетишибди.

Киржали уларни эргаштириб тепадан ўтганча тўппатўғри кетаверибди. Улар узок йул юришибди. Ниҳоят Киржали сербар тош олдида тўхтаб, кун юрар томонга қараб ўн икки қадам одимлаб борибди-да, депсиниб: «Шу ерда», дебди.

Турклар ишга тушишибди. Улардан тўрттаси ётагонларини суғуриб, қазिशга киришибди. Учтаси пойлоқчилик қилибди. Киржали тошга ўлтириб, уларнинг ишларини кузата бошлабди.

— Ҳўш, яқин қолдими?— деб сурабди у.— Етай дедингларми!

— Йўқ ҳали,— дея жавоб беришибди турклар ва чунон ишга киришиб кетишибдики, қора терга ботишибди.

Киржалининг сабри чидамай кетибди.

— Булар қандай одамлар ўзи,— дебди у.— Ер қазишни ҳам тузуккина билишмаса. Агар мен қазисам-чи, бу ишни бир зумда бажо келтирган бўлардим. Болақайлар, қўлларимни ечиб, менга ётагон беринглар.

Турклар ўйга чўмиб, маслаҳатлаша бошлабдилар.

— На чора?— деб шундай қарорга келишибди улар.— Қўлларини ечиб, унга ётагон бера қолайлик. Нимасидан қўрқамиз. У ёлғиз, биз еттитамиз.— Шу тариқа турклар унинг қўлини ечиб, ётагон беришибди.

Ниҳоят Киржали эрки ўзига тегиб, қуrollаниб олибди. Ўзини энди қандай тутиши керак эди!.. У чаққонлик билан қазий бошлабди, соқчилар унга ёрдам беришибди... Қўққисдан у улардан бирининг кўксига ётагонни санчибди-да, шу кўйи қолдирганча белбоғидаги иккита тўппончасини суғуриб олибди.

Киржалининг икки туппонча билан қуролланиб олганини кўрган қолмиш олтови тумтарақай қочиб кетибди.

Киржали ҳозир Ясса яқинида қароқчилик қилаётганмиш. Яқинда ҳукмдорга хат ёзиб, ундан беш минг лев талаб қилганмиш, тўлов ўрнида бажо этилмаса, Яссага ўт қўйиб, ҳукмдорга таҳдид солишини айтган экан, беш минг левни дарров етказишибди.

Қалай Киржали?

Лев ТОЛСТОЙ

БАЗМДАН СЎНГ

Мана, сизлар, одам нима яхшию нима ёмонлигини билмайди, ҳамма гап муҳитда, муҳит емиради, дейсизлар. Мен ўйлайманки, бутун гап тасодифда. Мана, мен ўзим тўғримда гапириб берай.

Барчамизнинг ҳурматимизга сазовор Иван Васильевич, шахсий камолатга эришиш учун аввало одамлар яшаб турган шароитни ўзгартириш зарур, деган мавзуда орамизда бўлиб ўтган суҳбатдан сўнг ана шундай гап бошлади. Аслида, ҳеч қайсимиз, нима яхшию нима ёмонлигини одам ўзи билмайди, деганимиз йўқ, аммо Иван Васильевичнинг суҳбат оқибатида туғиладиган фикрларга шу тариқа жавоб бериш ва ана шу фикрлар баҳонасида ўз ҳаётида содир бўлган воқеаларни ҳикоя қилиш одати бор эди. Кўпинча ҳикояга берилиб кетиб, ҳикоя қила бошлашига туртки бўлган сабабни унутиб қўяр, зотан самимият билан ҳаққоний ҳикоя қилар эди.

У ҳозир ҳам шундай қилди.

— Мен ўзим ҳақимда сўзлайман. Бутун ҳаётим, муҳит туфайли эмас, мутлақо бошқа нарса туфайли, ўзгача эмас, худди шундай бир йўсин касб этди.

— Нима сабабдан? — деб сўрадик биз.

— Бу узундан-узун узок қисса. Тушуниб олишларингиз учун, жуда кўп нарсани гапириб беришим керак бўлади.

— Бўлмаса гапириб бера қолинг-да.

Иван Васильевич ўйга толиб, бош чайқади.

— Ҳа, — деди у. — Бутун ҳаётим бир кеча, ёки тўғрироғи, бир тонг оқибатида ўзгариб кетди.

— Нима бўлган эди ўзи?

— Гап шуки, мен бировни қаттиқ севиб қолган эдим. Неча марталаб севиб қолганман-у, аммо буниси энг кучли севги эди. Ўтиб кетган гап; унинг қизларигача аллақачон

узатилган. Бу Б... эди, ха, Варенька Б...— Иван Васильевич унинг фамилиясини айтди.— У эллик ёшида ҳам ғоятда барно эди. Аммо ёшлигида, ўн саккиз яшарлигида латофатли: бўйдор, хушқомат, назокатли, салобатли, айникса, савлатли эди. Бошини сал орқага ташлаган кўйи, ўзини гуё бошқача кўрсатиши мумкин эмасдек, қоматини ҳамиша одатдан ташқари тик тутар, бу эса озғинлигига, ҳатто суяклари кўриниб туришига қарамай, хушқомат, кўркам бу кизга қандайдир шоҳона қиёфа бахш этардики, мафтункор шўх кўзлари ҳам, дудоқлари ҳам ҳамиша хушчақчақ, ёқимтой жилмайиб турмаса, бутун вужудининг малоҳати бўлмаса, ана шу важоҳати кишини ҳайиқтириши мумкин эди.

— Иван Васильевич таъриф-тавсифини келтиришини қаранглар-а.

— Қанчалик таърифлаб-тавсифлаган билан, сизлар унинг қандай эканлигини тасаввур эта олишларингиз мумкин бўлган даражада тавсифлаб бериш қийин. Аммо гап бунда эмас: мен гапириб бермоқчи бўлган нарсa қирқинчи йилларда юз берган эди. Ўша вақтларда мен вилоят университетининг студенти эдим. Билмадим, бу яхшими, ёмонми, ўша вақтларда бизнинг университетда ҳеч қандай тугарақлар йўқ, ҳеч қандай назариялар бўлмас, биз шунчаки ёш-яланглар эдик, ёшликка хос ҳаёт кечирардик: ўқирдик, хушчақчақлик қилардик. Мен жуда қувноқ, шўх йигит эдим, бадавлат ҳам эдим. Учқур йўрғам бор эди, ойимқизлар билан тепалиқдан яхмалак отардим (ҳали коньки расм бўлмаган эди), ўртоқларим билан айш қилардим (биз у вақтларда шампанскоедан бошқа нарсa ичмасдик; пулимиз бўлмаса — ҳеч нарсa ичмай қўяқолар, аммо ҳозиргиларга ўхшаб арақ ичмас эдик). Кўнглимни хушлайдиган асосий нарсаларим — кечалар ва баллар эди. Яхшигина рақсга тушардим, қиёфам ҳам бадбуруш эмас эди.

— Бе, камтарликни қўйсангиз-чи,— дея унинг гапини бўлди ҳамсуҳбат аёллардан бири.— Ахир биз сизнинг дагерротип¹ портретингизни кўрганмиз-ку. Бадбурушлик у ёқда турсин, сиз кўркам киши бўлгансиз.

— Кўркам бўлсам бўлгандирман, бироқ гап бунда эмас. Гап шундаки, ўша қизни қаттиқ севиб қолган кез-

¹ Дагерротип — кумушланган металл тахтачадаги позитив фото тасвир, ҳозирги фотонинг салафи.

ларим масленицанинг охирги куни, хушфеъл, меҳмоннавоз бадавлат камергер чол, губерния пешвосининг уйида ўтказилган балда бўлган эдим. Меҳмонларни унинг ўзига ўхшаган хушфеъл, сочига брильянт фероньерни қадаган, духоба июс кўйлакли, худди Елизавета Петровнанинг портретларидагидек оппок, луппи, қаримсиқ елкалари ва кўкси очик хотини қабул қилмокда эди. Бал жуда-жуда ғаройиб: айлана болохонали зал ажойиб, музикачилар — ишқибоз помешчикнинг ўша вақтда таърифи кетган крепостнойлари, буфет — жуда соз, шампанское деганингиз дарё бўлиб оқиб турибди. Зотан, шампанскоега ўч бўлсам ҳам ичмадим, негаки, шаробсиз ҳам ишқдан маст эдим, аммо йиқилиб қолгудек бўлиб рақсга тушдим — кадрилга ҳам, вальсга ҳам, полькага ҳам, албатта, энди барчасига имкони борича Варенька билан бирга тушдим. У пушти белбоғли оқ кўйлақда, нафис оқ кўн қўлқоп кийган, қўлқопи туртиб чиққан озғин тирсакларига етиб бораёзган, оёқларига оқ салон шиппак кийган эди. Мендан мазуркани илиб кетишди: қилиги совук инженер Анисимов — бу ишини ҳалигача ҳам кечири олмайман, — уни кириб келиши биланок таклиф қилиб қўйган экан, мен эса қўлқопимни олиб чиқиш учун сартарошхонага кириб, кечикиброк келган эдим. Хуллас, мен мазуркага у билан эмас, илгари унча-мунча мулозамат қилиб юрганим бир немис қиз билан тушдим. Аммо, ўша кеча унга нисбатан анча тақаллуфсизлик қилдим, деб қўрқаман, у билан гаплашмадим, унга қарамадим, мен пушти белбоғли оқ кўйлақдаги бўйдор, хушқомат кимсанинг қаддини, унинг нимпушти тус олиб порлаб турган, кулгичли юзи ва ёқимтой, маъсум кўзларинигина кўрардим. Ёлғиз менгина эмас, унга ҳамма ҳам қарар, ҳамма ҳавас билан боқар эди, буларнинг барчасини йўлда қолдириб кетган бўлса-да, эркаклар ҳам, аёллар ҳам унга суқланиб боқар эдилар. Суқланмаслик мумкин эмасди.

Мазуркага, чунончи, расман у билан тушмаган бўлсам-да, аммо аслида доимо қарийб у билан рақсга тушдим. У тортинмасдан бутун зал орқали тўппа-тўғри менга қараб келарди, мен унинг таклиф қилишини кутиб ўлтирмасдан сапчиб ўрнимдан турардим, фахмлилим учун у табассум билан миннатдорчилик билдирарди. Бизларни унинг олдига олиб борганларида у менинг салоҳиятимни идрок этмаса, қўлини бошқага узатиб, озғин елкаларини қисган қўйи ўқинч ва таскинини изҳор этгандек, менга жилмайиб қўярди. Мазурка муқомлари вальс йўсинида ижро эти-

ладиган кезларда мен у билан узоқ вальсга тушардим, у эса ҳансирай-ҳансирай жилмайган куйи менга: «Encove»¹ дерди. Мен ҳам қайта-қайта вальсга тушардим, танамнинг вазминлигини ҳам сезмасдим.

— Ия, нега сезмас экансиз, уйлайманки, белидан кучганингизда ўзингизнинг танангизни эмас, унинг танасини ҳам жуда яхши ҳис қилган бўлишингиз керак.

Иван Васильевич бирдан дув қизариб, жаҳл билан кичқириб юбораёзди:

— Ҳа, сиз, ҳозирги ёшлар шундайсизлар-да. Сизлар танадан бошқа ҳеч нарсани кўрмайсизлар. Бизнинг замонамизда бундай эмасди. Уни нечоғлик қаттиқ севсам, у мен учун шу қадар ҳавойи бўлиб борарди. Ҳозир сизлар оёқ, тўпиқ ва яна нималарнидир кўрасизлар, севиб қолган аёлларингизни фикран ечинтириб кўрасизлар; мен учун эса, Alphonse Karr² айтганидек, — яхши ёзувчи эди, — маҳбубамнинг узорида ҳамиша тунд либос бўлар эди. Биз, ечинтириш у ёқда турсин, Нуҳнинг қобил фарзандига ўхшаб, яланғоч танни кўздан яширишга тиришардик. Бе, сиз тушинармидингиз...

— Унинг гапига қулоқ солманг. Шундан кейин нима бўлди? — дедик биримиз.

— Ҳа. Шу тариқа яккаш у билан рақсга тушиб, вақт утиб кетганини ҳам пайқамабман. Музикачилар энди, биласизлар, базмнинг охирига борганда шундай бўлади, ҳоргинликка хос аллақандай зўр билан ҳамон уша мазурка оҳангини давом эттирмоқда, меҳмонхоналарда қарта столларида ўлтирган отахонлар ва онахонлар кечки овқатни кутиб ўринларидан турмоқда, малайлар нималардир кўтарган ҳолда ўқтин-ўқтин чопиб ўтмоқда эдилар. Соат иккидан ошган. Ғанимат дақиқалардан фойдаланиб қолиш керак эди. Мен яна танладим-да, биз юзинчи марта зал бўйлаб айлана кетдик.

— Шундай қилиб, овқатдан кейинги кадрили меники-я? — дедим уни жойига кузатиб қўярканман.

— Албатта, агар мени олиб кетиб қолишмаса, — деди у жилмайиб.

— Мен йўл қўймайман, — дедим.

— Елпигичимни беринг, — деди у.

¹ «Яна».

² Альфонс Карр.

— Бергани кўзим қиймаётибди, — дедим мен, арзонгина оқ елпигични узатарканман.

— Мана олинг, ачиниб юрмаслигингиз учун, — деди у, елпигичдан патча юлиб олиб менга бераркан.

Мен хурсандгина, мамнунгина эмас, бахтиёр, девонавор, хушкўнгил эдим, мен — мен эмас, ёмонликдан беҳабар ва яхшиликкагина қодир аллақандай самовий жон эгаси эдим. Патни қўлқопимга яшириб, ундан узоқлашишга ожиз қолда туриб қолдим.

— Қаранг, папамдан рақсга тушишни сўраётибдилар, — деди, остонада мезбон бека ва бошқа хонимлар билан турган бўйдор, хушқомат, кумуш эполетли полковник отасини кўрсатиб.

— Варенька, бу ёққа келинг, — деган баланд овозини эшитдик брильянт фероньеркали, елизаветавор елкали мезбон беканинг.

Варенька эшик томон борди, орқасидан мен ҳам бордим.

— Отангизни ўзингиз билан бир айланиб келишга кўндиринг, *machere*¹. Қани, мумкин бўлса, Петр Владиславич.

Вареньканинг отаси жуда кўркам, хушқомат, бўйдор, тароватини йўқотмаган чол эди. Юзи ўта қизғиш, *la Nicolas*² оқиш мўйлаби буралган, бакенбардлари ҳам мўйлабига туташа келган, чакка сочлари олдинга таралган, худди қизига ўхшаб унинг ҳам чақноқ кўзлари ва лабларида ўшандай ёқимтой хушчақчақ табассум ўйнаб турар эди. Қадди-қомати хушбичим, ҳарбийчасига қалқиб турган, бир нечагина орден беаган кенг кўкси ўмовдор, яғриндор, оёқлари тик, узун эди. У николайча таомилдаги хизматига ихлосманд эски ҳарбий бошлиқлардан эди.

Биз эшикка яқинлашганимизда, полковник рақс тушиш эсидан чиқиб кетганини айтиб, кўнмадию аммо ҳар қалай, жилмайганча, қўлини чап томонга ёзиб, қиличини портупеясидан чиқарди-да, сертавозе йигитга берди, ўнг қўлига ағдарма қўлқопини кийиб, — «Ҳаммаси қоидага биноан бўлиши керак», — деди жилмайиб, сўнг қизнинг қўлини тутиб, ним бурилганча зарб янграшини кутиб турди.

Мазурка оҳанги бошланган ондаёқ бир оёғи билан шўх депсиниб, иккинчисини кўтарди-да, бўйдор, вазмин гавдаси

¹ Азизим, жоним.

² Николай I нинг мўйлабига ўхшаган.

гоҳ оҳиста ва мулойим, гоҳ сершовқин ва жушқин тарзда, оёқларини бир-бирига урган, тапир-тупур тепинган ҳолда зал бўйлаб айлана кетди. Қадди жозибали Варенька унинг ёнида сезилар-сезилмас сузиб борар, оқ селон шиппак кийган жажжи оёқлари айна вақтда одимларини узайтирар ёки қисқартирар эди. Бутун зал икковларининг ҳаракатларини кузатарди. Мен уларга ҳавас билан боқибгина қолмасдан, завқ-шавқдан меҳрим товланиб борарди. Менга айниқса отасининг тагидан тасма тортилган этиги, бузоқ терисидан тикилган, янги расм бўлгандек тумшуғи учли эмас, эскича — тумшуғи чорбурчак, пошнасиэ этиги ёқарди. Афтидан, этикни батальон этикдўзи тикиб берган. «Севикли қизини ясантириш ва киборлар оламига олиб чиқиш учун у янгича этик сотиб олмай, қўлбола этик кийиб юраркан», деб ўйлардим мен, шу тариқа этигининг ўша чорбурчак тумшуклари менга жуда ҳам ёқарди. Унинг бир вақтлар ажойиб тарзда рақсга тушганлиги кўриниб турар, аммо энди вазминлашиб қолган оёқлари ижро этишга уринган ўша барча чиройли ва шахдам па ларга унча қовушиб кела қолмас эди. Аммо у, ҳар қалай икки карра айланиб келди. Оёқларини чаққонлик билан кериб, яна жуфтлаштиргач, гарчи залворлироқ бўлса-да, тиззаси билан чўккаланганидан сўнг, қизи унга илашиб қолган кўйлагини тузата-тузата жилмайган кўйи атрофидан хиром билан айланаркан, ҳамма баралла қарсак чалиб юборди. Отаси ўрнидан базўр туриб, қизини меҳрибон, мулойим йўсинда қўллари билан қулоқларидан босиб тутганча пешанасидан ўпди-да, уни мен билан рақсга тушаётибди деб ўйлаб, мен томонга етаклаб келди. Унинг кавалери мен эмаслигимни айтдим.

— Бе, бари бир, энди у билан сиз айланиб келинг,— деди отаси мулойимгина жилмайиб, қиличини портупеясига тақаркан.

Одатда шишадан тушган биринчи томчидан сўнг ундаги суюқлик шариллаб қуйилгани каби қалбимдаги Варенькага бўлган севгим дилимдаги сева олишдек пинҳоний салоҳиятимга бус-бутун эрк бахш этди. Мен ўшанда ўз севгим билан бор жаҳонни кучган эдим. Мен елизаветавор қоматли, фероньеркали мезбон бекани ҳам, унинг эрини ҳам, меҳмонларини ҳам, малайларини ҳам, ҳатто менга ўшшаяётган инженер Анисимовни ҳам севардим. Хонаки этик кийган, қизига ўхшаб ёқимтои жилмаядиган отасига нисбатан

¹ Па — рақсда оёқнинг махсус ҳаракати.

ушанда кўнглимда қандайдир шавқли, самимий туйғу тугилган эди. Мазурка тугади, мезбонлар меҳмонларни овқатга таклиф қилдилар, аммо полковник Б. кўнмай, эртага барвақт туриш кераклигини айтиб, мезбонлар билан хайрлашди. Мен, қизини олиб кетиб қолса-я, деб қўрққан эдим, аммо у онаси билан қолди.

Овқатдан сўнг мен у билан ваъда қилинган кадрилга тушдим, ўзимни беҳад бахтиёр сезаётгандек бўлишимга қарамай, бахтиёрлигим ошгандан ошиб борарди. Биз севги тўғрисида ҳеч бир гаплашмас эдик. Мен на ундан, ҳатто на ўзимдан у мени севиш-севмаслигини сўрардим. Менга уни севишимнинг ўзи кифоя эди. Мен бир нарсадангина, нимадир бахтимга рахна солиб қўямасин, деб қўрқардим. Уйга қайтиб келиб, ечингач, ётиб ухлашни ўйларканман, бу нарсанинг мутлақо имкони йўқ эканлигини кўрдим. Кўлимда унинг елпигичидан олинган пат ва бутун бошли қўлқопи қолган эди. Буни у жўнаб кетаётганида, мен аввал онасини, кейин уни каретага чиқариб қўяётганимда берган эди. Мен бу буюмларга қараб, кўзимни юммасданок, унинг икки кавалердан бирини танлаб, менинг салоҳиятимни пайқагач: «Фурур дерсиз-а?» — деган ёқимли овозини эшитган пайтимни ва у қувонч билан менга қўлини узатган онни ёки кечки овқат вақтида шампанское қуйилган қадахни лабларига тегизаркан, менга ер остидан эркаловчи назар ташлаган дақиқаларини кўз ўнгимда аён тасаввур этаман. Бироқ, ҳаммадан кўпроқ уни отаси билан бирга, унинг атрофида хиром қилиб, ўзидан ҳам, отасидан ҳам фахрланган ва қувонган кўйи, ҳавас билан боқаётган томошабинларга тикилган кезларини тасаввур этаман. Менда беихтиёр равишда отаси ва қизига нисбатан баб-баравар меҳрибон, самимий туйғу пайдо бўлади.

У вақтларда марҳум акам билан ёлғиз турардик. Акам умуман киборлар дунёсини ёқтирмас, балларга бормас, худди шу пайтда эса кандидатлик имтиҳонига тайёрланмокда, жуда тўғри ҳаёт кечирмокда эди. У ухлаётган экан. Юзини ёстикка қўйганча, пахмоқ курпадан боши ярим очик ҳолда ётганини кўрарканман, унга меҳрим товланиб ачиндим, мен бахраманд бўлган улкан бахтдан беҳабарлигидан ва маҳрум қолаётганлигидан ачиндим. Қулида шам билан кутиб олган крепостной малайимиз мени ечинтириб қўймоқчи эди, унга жавоб бериб юбордим. Тўзгиган пахмоқ сочи билан уйқу босган юзи менга ёқимли таъсир қилди. Шовқини кўтармасликка тиришиб, оёқ учида хонамга утиб бордим-да, ўрнимга ўлтирдим. Йўқ, мен беҳад бахтиёр эдим,

ухлай олмас эдим. Қолаверса, ут ёкилган хоналарда иссиклаб кетдим, мундиримни ечмай даҳлизга ўтиб шинелимни кийдим, ташқари эшикни очдим-да, кўчага чиқдим.

Балдан сунг тўртлардан ошганда чиққан бўлсам, то уйга етиб келиб ултирган куйим яна икки соат вақт ўтганки, хуллас, ташқарига чиққанимда тонг оқариб қолган эди. Об-ҳаво масленицага жуда боп, туман тушган, йўлларда пилчиллаб қолган қор эримокда, ҳамма томлардан чакиллаб сув томмокда эди. Б.— лар ўша кезлари шаҳар ёқасидаги бир томонида — сайргоҳ, иккинчи томонида — қизлар институти жойлашган катта яланглик яқинида яшар эдилар. Мен ҳувиллаган тор кучамиздан ўтиб, катта кўчага чиқиб бордим; у ерда пиёда ўткинчилар, утин ортилган ченалари кўчанинг тошигача ботиб бораётган киракашлар учрай бошлади. Ялтироқ дўга остида нам бошларини бир маромда чайқаб кетаётган отлар ҳам, чипта ёпинган кўйи ченалари ёнида баҳайбат этиклари билан шалп-шулп одимлаб бораётган киракашлар ҳам, кўча бўйлаб туман қўйнида жуда баланд кўринаётган уйлар ҳам — барчаси менга жуда ёқимли ва маънодор туюларди.

Уларнинг уйлари жойлашган ялангликка чиқиб борганимда этакда сайргоҳ томон кетаётган қандайдир каттақон қора шарпани кўрдим ва ўша ёқадан келаётган флейта ҳамда барабан товушларини эшитдим. Қалбим узлуксиз куйлаб турар, аҳён-аҳёнда қулоғимга мазурка оҳанги эшитилиб қолар эди. Аммо бу аллақандай ўзгача, қаҳрли, ноҳуш музыка эди.

«Бу нима бўлди экан?» — деб ўйладим ва яланглик ўртасидан тушган сирғанчиқ йўл бўйлаб, товуш келаётган томон қараб кетдим. Юз қадамча юргач, туман оша кўрдан-кўп одамларнинг қора шарпаларини илғай бошладим. Солдатлар бўлиши керак. «Машқ шекилли», деб ўйладим ва олдимда нимадир кўтариб кетаётган ягир, калта пустили, фартукли темирчи билан бирга яқинроқ бордим. Бир-бирларига юзма-юз қатор сафга тизилган қора мундирли солдатлар милтиқларини оёқлари ёнига қўйганча кимирламай турардилар. Уларнинг орқасида турган барабанчи билан флейтачи яккаш ўша ёқимсиз, чинқирик куйни такрорларди.

— Улар нима қилишяпти? — деб сўрадим темирчидан.

— Қочган татарни тиркиратишяпти, — деди жаҳл билан темирчи, сафнинг этак томонига тикиларкан.

Менинг қўйни тарафга қараб, саф ўртасидан мен томонга қараб келган қандайдир даҳшатли маршга кўрдим. Мен томонга, яқинлашаётган — белигача ялангочдан б...

солдатнинг милтиғига боғланган ва улар олиб келаётган одам эди. Унинг ёнида келаётган шинель ва фуражка кийган бўйдор ҳарбийнинг қадди-қомати менга танишдек кўринди. Жазоланувчи пилчиллаган қорни шалп-шулп босганча икки томондан тушаётган калтаклар зарбидан бутун танаси силтанган кўйи мен томон келмокда; гоҳ чалқанчасига кетар — бунда милтиққа боғлаб олиб келаётган унтер-офицерлар уни олға қараб ниқташар, гоҳ мункиб кетар — бунда эса унтер-офицерлар уни йиқилиб тушмаслиги учун орқага силташар эди. Ундан бир қадам ҳам ортда қолмай, солланиб, қатъий одимлаганча бўйдор ҳарбий келмокда эди. Бу — қизнинг отаси, ўша қизғиш юзли, оқиш мўйлабли ва бакенбардли киши эди.

Ҳар бир калтак тушганда жазоланувчи худди таажжубланаётгандек изтиробдан бўжмайган юзини зарба тушаётган томонган бурар, оппоқ тишлари тиржайганча, яккаш, аллақандай сўзларни такрорлар эди. Мен бу сўзларни у жуда яқинлашиб келганидагина эшитдим. У гапириб эмас, пикиллаб: «Биродарлар, шафқат қилинглар», дерди. Аммо биродарлари шафқат қилмас эдилар, келаётганлар худди рўпарамга етганда қаршимда турган солдатнинг шахт билан олдинга бир қадам ташлаб, калтакни ғизиллатиб туширганча татарнинг яғринига шалпиллатиб аччиқ урганини кўрдим. Татар олдинга қараб силтанди, аммо унтер-офицерлар уни тутиб қолдилар, худди шундай зарба яғринига бериги томондан бориб тушди, яна нариги томондан келиб, яна бериги томондан бориб тушди. Полковник унинг ёнгинасида келмокда, гоҳ оёқлари остига, гоҳ жазоланувчига кўз ташлаб, лунжларини кўпчитганча нафас олар, сўнг дўрдайган лабларидан аста-секин нафасини бўшатар эди. Келаётганлар мен турган жойдан ўтиб кетгач, саф оша жазоланувчининг яғринини кўриб қолдим. Бу шу қадар олачипор, яшиқ, кип-қизил, ғайритабiiий нарсa эдики, одам боласининг яғрини эканлигига ишонгим келмади.

— Ё, парвардигор,— деб юборди ёнимда турган темирчи.

Сазойи йироқлаша бошлади, қоқилиб-суқилиб, ғужанак бўлиб кетаётган одамга ҳамон ўша-ўша кўйи икки томондан зарба тушар, ҳамон ўша-ўша кўйи барабан дупурлар, флейта чийиллар, ҳамон ўша-ўша кўйи бўйдор, хушқомат полковник жазоланувчининг ёнида кескин одимлаб борар эди. Бирдан полковник тўхтаб, шахт билан солдатлардан бирига яқин келди.

— Мен сенга чалғитишни кўрсатиб қўяман,— деган

қахрли овозини эшитдим унинг.— Яна чалғитасанми? Чалғитасанми?

Мен татарнинг яшиқ ягринига калтакни залворсизроқ туширгани учун у паст бўйли, ирвоққина хуркак солдатни ағдарма қўлқопли бақувват қўли билан урганини кўрдим.

— Янги шпицрутенлардан келтиринглар!— дея қичқирди у аланглаганча ва мени кўриб қолди. Гўё мени танимайдигандек шиддат ва ғазаб билан шумшайиб, шартта бурилиб олди. Мен шу қадар изза бўлиб кетдимки, худди ғоятда бир уятли қилгулик устида қўлга тушиб қолгандек ерга қараб, уйга жўнашга ошиқдим. Бутун йўл бўйи гоҳ қулоқларим остида барабаннинг дупурлаши ва флейтанинг чийиллаши янгради, гоҳ: «Биродарлар, шафқат қилинглар», деган сўзлар эшитилиб турди, гоҳ: «Яна чалғитасанми? Чалғитасанми?»— деб қичқираётган полковникнинг кибрли, қахрли овози келаётгандек бўлди. Бу орада юрагимда қарийб аён-ошкор, ўқчитиб юборгудек ҳасрат пайдо бўлган эдики, кета туриб бир неча марта тўхтаб қолдим, назаримда ана ўша кўрганларим оқибатида кўнглимни чулғаган ўша барча даҳшатни қайтариб ташлай-қайтариб ташлай дегудек бўлмоқда эдим. Уйга қандай етиб бориб, ётиб қолганимни ҳам эслолмайман. Аммо кўзим илиниши билан яна барчаси қулоғимга кириб, кўзимга кўриниб, сапчиганча ўрнимдан туриб кетардим.

«Афтидан, у мен билмайдиган бир нарсани билади шекилли,— деб ўйладим мен полковник тўғрисида.— Агар мен у билган нарсани билганимда, кўрган нарсамни тушунган бўлардим, бу нарса мени қийнамаган бўларди. Аммо нечоғли ўйламай, полковник биладиган нарсани ҳеч тушунолмадим, фақат кечга яқин, шунда ҳам, ошнамникига бориб, у билан ўлардек ичиб маст бўлиб келганимдан кейингина уйкуга кетдим.

Хўш, мени ўшанда кўрганларини ёмон иш деб топган, дерсизлар? Мутлақо ундай эмас. «Модомики, бу иш шу қадар ишонч билан амалга оширилган, уни барча зарур деб билган экан, бинобарин улар мен билмайдиган қандайдир нарсани билганлар», деб ўйлардим мен ва бу нарсани билиб олишга уринардим. Аммо нечоғли уринмай — бу нарса нималигини кейинчалик ҳам билиб ололмадим. Билиб ололмаганимдан кейин илгари орзу қилганим ҳарбий хизматга киролмадим, ҳарбийдагина эмас, ҳеч қаерда хизмат қилмадим, кўриб турганларингиздек, ҳеч қаерга ярамадим.

— Ҳе, сизнинг қай тариқа ҳеч қаерга ярамаганингизни яхши биламиз,— дедик биримиз.— Яхшиси айтинг-чи, агар

сиз бўлмаганингизда қанчадан-қанча одам ҳеч қаерга ярамаган бўларди?

— Бе, буниси энди мутлақо бемаъни гап,— деди самимий ўқинч билан Иван Васильевич.

— Ҳуш, севгингиз нима бўлди?— деб сурадик биз.

— Севгимми? Севгим шу кундан эътиборан заволга юз тутди. Кўпинча, киз одатдагидек ё юзида табассум билан ўйга толгудек бўлса, дарҳол полковникнинг майдонда юрганини эслардим-да, қандайдир ноқулай ва ноҳуш аҳволга тушардим, шу тариқа у билан кам-кам учрашадиган бўлиб қолдим. Севгим ҳам шу тариқа барҳам топди. Ана, дунёда шундай ишлар бўладики, бунинг оқибатида одамнинг ҳаёти ўзгариб, бошқа йўриққа тушиб кетади. Ҳолбуки, сизлар бўлсаларингиз...— дея ҳикоясини тугатди у.

Ясная Поляна.

1903 йил, 20 август.

Фёдор ДОСТОЕВСКИЙ

АЛОМАТ ОДАМНИНГ ТУШИ

О, барча нарса худди ўзимиздагидек, аммо ҳамма ерда аллақандай байрам ва ниҳоят эришишга муваффақ бўлинган буюк эзгу, тантана нашъаси барқ уриб турар эди. Латиф зумрад денгиз соҳилга оҳиста талпиниб, уни яққол, аён, қарийб бир онгли меҳр билан упарди. Бўйдор, ажиб дарахтлар бор кўркини тукиб турар, уларнинг сон-саноксиз япроқлари эса, ишонч билан айтаманки, мени маъсум, осойишта шивирлари билан қутлаб, қандайдир муҳаббат сўзларини изҳор этмокда эдилар. Чамандаги хушбўй гуллар алвон товланмокда. Осмонда гала-гала бўлиб учиб юрган кушлар мендан ҳайиқмай, елкам ва қўлларимга қўнар, ўйноқи, латиф қанотлари билан мени уриб-уриб кўяр эдилар. Ниҳоят, мен бу саодат юртининг одамларини кўриб, улар билан танишдим. Улар ҳузуримга ўзлари келдилар, атрофимни ўраб олиб, юз-кўзимдан ўпдилар. Қуёш болалари, ўз қуёшининг болалари,— о, улар қандай гўзал эди! Мен ўз еримизда инсон сиймосида бу қадар гўзалликни ҳеч қачон кўрган эмасман. Эҳтимолки, болаларимизнинг, уларнинг сабий гўдаклик йилларида бу гўзалликнинг йироқ, шунда ҳам заиф аксини топсак ажаб эмас. Бу бахтиёр одамларнинг кўзларида нур чақнарди. Уларнинг чехраларида ақл-заковат, аллақандай осудалик чулғаб олган шуур

барқ урар, аммо бу чехралар хуррам, бу одамларнинг сўзлари ва овозларида болаларга хос кувонч янграр эди. О, мен уларнинг чехраларига нигоҳ ташлаган илк ондаёқ ҳамма нарсани дарҳол пайқаб олдим! Бу замин гуноҳлардан пок, унда гуноҳ қилмаган одамлар яшар, бутун башариятнинг ривоятига кўра, бизнинг гуноҳ қилган аجدодларимиз яшаган жаннатдагидек яшар, тафовути шундагина эдики, бу ернинг замини бир текисда жаннат эди. Хуррам қаққаҳа отаётган бу одамлар атрофимда парвона бўлиб, мени эркалатардилар, улар мени ўз уйларига олиб кетдилар, ҳар қайсиси ҳам менга таскин бергиси келарди. О, улар мендан ҳеч нарсани суриштирмас, ҳамма нарсадан аллақачон воқифдек эдилар, менга шундай туюлди, улар менинг чехрамдаги изтиробга тезроқ барҳам беришни истар эдилар.

* * *

Биласизми, қайта айтаман: майли бу туш бўлган бўлса бўлақолсин! Аммо бу маъсум ва ажойиб одамларнинг меҳр-муҳаббат туйғуси қалбимда абадий қолди, ҳис қилиб турибманки, уларнинг меҳр-муҳаббати ҳозир ҳам ўша томондан менга ҳамон ёғилмоқда. Мен уларни кўзим билан кўрдим, уларнинг мавжудлигини идрок этиб, қаноат ҳосил қилдим, уларни севиб қолдим, кейинчалик улар учун дард чекдим. О, ҳатто ўша ондаёқ кўп жиҳатлардан уларнинг дилидагини мутлақо пайқаёлмаслигимни дарҳол тушундим; мендек бир замонавий рус тараққийпарвари била туриб, бизнинг фанимиздек фанга эга эмасликларининг сабабини тушунолмади. Аммо тез орада пайқадимки, уларнинг билимлари бизнинг ердагига қараганда бошқачароқ, зеҳн-идрокдан озиқланар экан, мадад олар экан, уларнинг ҳавас-иштиёқлари ҳам мутлақо бошқача экан. Улар ҳеч нарса истамас, хотиржам эдилар, улар ҳаётни биз билиб олишга интилганимиздек, идрок этишга интилмас эдилар, чунки уларнинг ҳаёти тўқис эди. Аммо уларнинг билими бизнинг фанимиздан кўра чуқурроқ ва юксакроқ эди; чунки бизнинг фанимиз ҳаётнинг маъносини тушунтириш йўлларини қидиради, бошқаларни яшашга ўргатиш учун уни идрок этишга интилади; улар эса қандай яшашлари кераклигини фансиз ҳам билардилар, мен буни тушундиму аммо билимларини пайқай олмадим. Улар менга дарахтларини кўрсатишди, уларнинг ўз дарахт-

¹ Қискартириб босилмоқда.

ларига нечоғли меҳр билан қарашларини ҳам тушуниб етолмадим: гуё улар ўзларига ўхшаган жон эгалари билан сўзлашаётгандек эдилар. Биласизми, борди-ю, улар ўша дарахтлар билан сўзлашдилар, десам ҳам хато бўлмас! Ҳа, булар улар билан тил топишган, аминманки, дарахтлар ҳам буларни тушуниб турар эди. Улар бутун табиатга — жониворларга ҳам шундай қарар, жониворлар эса улар билан ийиб кетиб, уларга оқибат кўрсатар эдилар. Улар менга юлдузларни кўрсатиб, булар борасида шундай нарсаларни айтдиларки, буни тушуна олмадим аммо аминманки улар фалак юлдузлари билан нималардир орқали мулоқотда бўлар эдилар, ақлим етмайди-ю, аммо қандайдир бир жонли алоқа йўли билан бўлса керак. О, бу одамлар мен уларни тушуниб олишим учун уринмас, улар мени бусиз ҳам севар эдилар, аммо мен эса улар мени ҳеч қачон тушуна олмаслиқларини билардим, шунинг учун ҳам уларга ўзимизнинг ер ҳақида қарийб гапирмасдим. Мен фақат улар яшаётган замин тупроғини ўпардим, сўз билан изҳор қилмай уларнинг ўзларини ардоқлардим, улар буни аён кўриб ўзларини ардоқлашимга йўл қўяр, ардоқлаётганимдан хижил бўлмас, чунки ўзлари ҳам чексиз меҳр билан севар эдилар. Баъзан уларнинг ҳам менга нисбатан қандай меҳр-оқибат кўрсатишларини қалбимда қувонч билан ҳис этганда кўзда ёш билан уларнинг оёқларини ўпарканман, улар мен учун изтироб чекмас эдилар. Гоҳо мен ҳайрат билан ўзимдан сўраб қолардим: нечук улар мендек одамни шу вақтгача сира ҳам таҳқирламайдилар, мендек бир одамнинг дилида бирон марта ҳам рашк ва ҳасад уйғотмайдилар! Кўп марта-лаб ўзимдан сўрадимки, мендек бир мақтанчоқ ва ёлғончи уларнинг ҳаёлларига ҳам келмаган билимлар ҳақида нима учун гапириб бермадим, уларга бўлган меҳр-оқибатим ҳурмати, уларни ақалли таажублантиргим келмади? Улар болалардек шўх ва хушчақчақ эдилар. Улар ўзларининг ажойиб ўрмон ва тўқайларида кезиб юрар, ажойиб қўшиқларини куйлар, ўз дарахтларининг мевалари бўлган нознеъматлар билан, ўрмонларининг асаллари ва меҳрибон жониворларининг сути билан озиқланар эдилар. Озиқ-овқат ва кийим-кечак топиш учун улар унча-мунчага машаққатсиз меҳнат қилар эдилар. Уларда ҳам ишқ-муҳаббат бор, фарзанд кўрар эдилар, аммо мен уларда ҳеч қачон ваҳшиёна нафс иштиёқини кўрмадим; бизнинг ерда эса ҳамма ва ҳар бир кимса бунга гирифтор, бу нарса инсониятимизнинг деярли барча гуноҳлари учун бирдан бир манба бўлиб хизмат қилади. Болалар туғилганда, булар ҳузур-ҳаловати-

мизнинг янги иштирокчилари, деб қувонар эдилар. Уларнинг орасида низо ва ғайирликдан асар йўқ, бу нарсаларнинг нималигини ҳатто билмас ҳам эдилар. Уларнинг болалари ҳамманинг боласи, чунки ҳаммалари ягона бир оилани ташкил қилар эдилар. Уларда касал деган нарса мутлақо йўқ, зотан ўлимгина бор; қариялари видолашгани тўпланган одамлар қуршовида, жилмайган чеҳра билан уларга омонлик тилаб, уйқуга кетаётгандек жон берар, тўпланганлар ҳам уларни хушнуд чеҳра билан кузатиб қолар эдилар. Мен бу ҳолларда йиғи-сиғи, алам-ситамни кўрмадим, аксинча, завқ-шавқ, осуда, самимий, яққол завқ-шавқ барқ урган меҳр-муҳаббат ҳукм сураар эди. Марҳум зотлар билан ҳатто уларнинг ўлимларидан кейин ҳам мулоқотда булар эканлар, ҳаётликларидagi инокликларига ўлим ҳам айрилиқ соломас экан, деб ўйлаш мумкин эди. Улардан мангу ҳаёт ҳақида сўраб қолсам, гапимга тушуниб етмас эдилар, афтидан мангу ҳаётга бўлган эътиқодлари шу қадар қатъий эдики, бу ҳақда уларда савол туғилиши мумкин эмас эди. Уларнинг ибодатхоналари йўқ, аммо уларда Бутун коинот билан аллақандай муҳим, жонли ва узлуксиз мулоқот ҳукм сураарди. Уларда диний эътиқод йўқ, ер юзидаги ҳузур-ҳаловатимиз ердаги табиат имкони доирасидан чекига етса, ҳаётларимиз ҳам, ўлганларимиз ҳам Бутун коинот билан бундан ҳам зўрроқ мулоқотда бўлишга эришамиз, деган қатъий ишончлари бор. Бу дақиқани улар қувонч билан кутар, аммо ошиқмас, мушток бўлмас, аксинча, уни дилдан яқин ҳис қилар, бу ҳисларидан бир-бирларини воқиф этар эдилар. Кечқурунлари ётар олдидан улар ялпи ва маҳзун хониш қилишни хуш кўраар эдилар. Бу тароналарда улар интиҳосига етган кун ато этган барча туйғуларни изҳор қилар, бу кунни муборақбод қилиб, у билан видолашар эдилар. Улар табиатни, еру заминни, денгизларни, ўрмонларни қутлар эдилар. Улар бир-бирлари ҳақида қўшиқлар тўқишар, бир-бирларини ёш болалардек мақтар эдилар, бу энг оддий қўшиқлар бўлиб, аммо қалблардан отилиб чиқиб, қалбларга қуйилар эди. Қўшиқлардагина эмас, бутун умрларини бир-бирларига меҳр изҳор қилиб ўтказаётгандек эдилар. Бу барчага хос, умум кўпчиликка хос аллақандай бир-бирини севиш туйғуси эди. Баъзи бир тантанавор ва завқбахш қўшиқларга мен мутлақо тушунмас эдим. Сузларини тушунсам ҳам ҳеч қачон тўла-тўқис мазмунини идрок этолмасдим. Бунга мутлақо ақлим етмас, аммо қалбимни тобора мислсиз бир йўсинда эгаллаб борар эди. Мен уларга кўпинча шуларнинг ҳаммасини аллақачонлар олдиндан ҳис қилганман, баъзан

чидаб бўлмас даражада ғуссага етиб борадиган ҳасрат туғдирувчи бизнинг еримиздалигимиздаёқ бу барча қувонч ва шон-шуҳратдан баҳраманд бўлганман, мен сизларнинг барчаларингизни ва донг-шуҳратларингизни қалбимнинг тушларида, шууримнинг орзуларида ҳис қилганман, еримизда мен кўпинча ботаётган қуёшга қараб кўзёшимни тиёлмасдим, дердим... Бизнинг еримизнинг одамларига бўлган нафратимда ҳамиша ҳасрат сезилиб туради: нега мен улардан севмай туриб нафратланолмайман, нега мен уларни кечиролмайман, уларга бўлган меҳр-муҳаббатимга ҳасрат омухта: нега мен уларни нафратланолмай туриб, севолмайман, дердим. Улар менинг сўзларимни тинглардилар, аммо гапираётган нарсаларимни тасаввур қилолмаётганларини кўриб турардим, лекин уларга бу ҳақда гапирганимдан ўкинмасдим: билардимки, тарк этиб келганларим ҳақида қандай дарду ҳасрат чекаётганимни тўла-тўқис пайкаб турибдилар. Ҳа, улар менга меҳр-муҳаббат барқ урган маъсум нигоҳ билан боқарканлар, ўз қалбим ҳам уларнинг қалбларидек маъсум ва ҳаққоний бўлиб бораётганини ҳис этарканман, дилларидагини тушунмаётганимга ўкинмасдим. Завқи-шавкимдан теримга сиғмай, ун чиқармай улар учун илтижо қилардим.

Майли, бу туш бўлсин, буларнинг ҳаммаси содир бўлмаган бўлиши мумкин эмас. Биласизми, мен сизга бир сирни айтаман; эҳтимолки, буларнинг ҳаммаси мутлақо туш эмасдир!

А. П. ЧЕХОВ

ХАМЕЛЕОН

Бозор майдонидан янги шинель кийган, тугунча кўтарган полиция назоратчиси Очумелов ўтиб борарди. Унинг орқасидан мусодара қилинган крижовник тўла ғалвирни кўтарганча малла городской келмоқда. Теварак-атроф жимжит... Майдонда жон асари кўринмайди... Дўконлар ва қовоқхоналарнинг ҳувиллаган эшиклари ёруғ дунёга очиккандек оғиз очиб турибди; уларнинг яқинида ҳатто гадойлар ҳам йўқ.

— Сенми ҳали қопадиган лаънати?— деган овозни эшитади дафъатан Очумелов.— Йигитлар, уни қўйиб юборинглар! Ҳозирги кунда қопитиш тақиқланган! Ушла! А... а!

Итнинг вангиллагани эшитилади. Очумелов ўгирилиб

қараса: савдогар Пичугиннинг ўтин омборидан уч оёқлаб ликонглаб чопганча аланглай-аланглай бир ит қочиб чиқаётибди. Уни оҳарланган чит кўйлакли, нимчасининг тугмалари солинмаган бир киши қувлаб келмоқда. Гавдаси билан олдинга интилган кўйи чопиб келаётиб ерга йиқилади-да, итнинг орқа оёғини тутиб олади. Яна итнинг вангиллагани ва: «Кўйиб юборма!» — деган қичкирик эшитилади. Дуконлардан уйқули башаралар мўралайди, тез орада ўтин омбори олдида бамисоли ердан бодраб чиққандек халойиқ тупланиб қолади.

— Тартибсизлик юз берганга ўхшайди, жаноблари!.. — дейди городской.

Очумелов чапга бурилиб, тупланганлар томон қараб юради. Худди омбор дарвозаси олдида у ҳалиги нимчасининг тугмалари солинмаган одамнинг ўнг кўлини юқори кўтарганча қонаган бармоғини халойиққа кўрсатаётганини кўради. Мастрок башараси: «Сенинг важингдан шилиб олмасамми, каззоб!» деб тургандек, бармоғининг ўзи ҳам ғалабасидан башорат қилаётгандек. Очумелов бу одамнинг заргар Хрюкин эканлигини билди. Тупланганларнинг ўртасида аъзойи бадани дир-дир титраган кўйи машмашанинг сабабчиси кифтида сарғиш қашқаси бор, тумшуғи чўзинчоқ оппоқ този кучук олдинги оёқлари тарвақайлаганча чўнкайиб ўтирарди. Ёшланган кўзларида ҳасрат ва даҳшат акс этарди.

— Бу ерда нима сабабдан тупланиб турибсизлар? — деб сўрайди Очумелов, халойиқ орасига ёриб кираркан. — Бу ерда нима қилиб турибсизлар! Сен нега бармоғингни кўрсатасан?.. Бақирган ким?

— Ўзим кетаётган эдим, ҳеч кимга тегмай, жаноблари... — дея гап бошлайди Хрюкин, муштумига йўталайўтала. — Митрий Митричга ўтик важидан учрашгани... Дафъатан мана бу аблаҳ бухудадан-беҳудага бармоғимга ёпишса бўладими... Сиз мени кечирасиз-у, мен бир заҳматкаш одам бўлсам... Ишим жуда сердиққат. Менга товон тулашсин, нега десангиз — мен, эҳтимолки, бу бармоғимни бир ҳафтагача қимирлатолмасман... Бу нарса қонунда ҳам йўқ, жаноблари, махлуқдан жабр қуриш деган гап... Мабодо кўринганни копаверадиган бўлса, дунёда яшамай қўяқолган ҳам маъкул...

— Хм!.. Дуруст... — дейди Очумелов жиддий, йўталиб ва қошларини учириб. — Дуруст... Кимнинг ити? Мен буни шундайлигича қолдирмайман. Мен сизларга итларни талтайтириб юбориш қанақалигини кўрсатиб қўяман! Қарор-

ларга бўйсунитишни истамайдиган бунингдек жанобларга диққатни қаратишга аллақачон фурсат етган! Ярамасни шартта штрафга тортишса, иту бало-баттар дайди ҳайвонлар нималигини билиб олади! Мен унинг онасини кўрсатиб қўяман!.. Елдин, — дея городскойга мурожаат қилади назоратчи, — бу кимнинг ити эканлигини бил-да, протокол туз! Итни эса йўқотиш керак. Дарҳол! Кутирган бўлса ҳам ажаб эмас... Бу кимнинг ити, дейман?

— Бу генерал Жигаловнинг ити шекилли! — дейди халойиқ орасидан кимдир.

— Генерал Жигаловнинг итини? Ҳм!.. Пальтомни ечиб ол-чи, Елдин... Ёмон исиб кетди-я! Ёмғир ёғадиганга ўхшайди-да... Мен фақат бир нарсага тушунолмади турибман: у сени қандай қилиб қонган бўлиши мумкин? — деб Хрюкинга мурожаат қилди Очумелов. — Наҳотки бармоғингга бўйи етса? У кичкинагина бўлса, давангилигингни қара! — Бармоғингни мих билан чуқилаб кавлагансан-да, кейин калланга, бир нима шилсам, деган фикр келган. Ахир сен... маълумсанлар-ку! Мен сен иблисларни биламан!

— У эрмак учун итнинг тумшугига чекиб турган тамакисини босди, жаноблари, у ҳам зийрак ҳайвон, ғарчча тишлади... Бу, бемаъни одам, жаноблари!

— Бекор айтибсан, сўкир! Кўрмаганингдан кейин ёлғон гапириб нима қиласан? Жаноблари ақлли зотлардан, ким ёлғон гапираётганидию ким сидкидилдан худолигини айтаётганиди — биладилар... Борди-ю, мен ёлғон гапираётган бўлсам мировой ажрим қила қолсин... Унинг қўлидаги қонунда айтилган... Ҳозирги кунда ҳамма теппа-тенг... Менинг акам ҳам жандармда хизмат қилади... агар билмоқчи бўлсаларингиз...

— Гап сотилмасин!

— Йўқ, бу генералнинг ити эмас, — деб ўйчанлик билан қайд этади городской. — Генералникида бунақасидан йўқ. Ундагилар кўпроқ искович итлар...

— Сен бунга аниқ биласанми?

— Аниқ биламан, жаноблари...

— Мен ўзим ҳам биламан. Генералнинг итлари қимматбаҳо, зотдор, бу нима ўзи — жин урган. На жуни бору на важоҳати... қабоҳатнинг ўзи халос! Шундай итни боқиб юрадими-я?! Ақл-хушларинг борми ўзи? Мана шундай ит Петербургдами ёки Москвада дуч келиб қолса, биласизларми, нима қилишарди? У ерда қонун деган нарсанга қараб ўтирмай, ўша заҳотиёқ — тил торттиришмасди! Сен, Хрюкин, жабр кўрибсан, бу ишни оқибатсиз ташлаб қўйма...

Таъзирини бериб қўйиш керак! Фурсат етган...

— Генералнинг ити бўлса ҳам ажаб эмас...— дейди баралла городской ўй суриб.— Башарасига ёзиб қўйилмаган бўлса... Куни кеча унинг кўрасида шунақасини кўрган эдим.

— Генералники эканлиги аниқ!— деган овоз эшитилади халойиқ орасидан.

— Ҳм!.. Пальтомни кийдириб қўй-чи, биродар Елдин... Шамол туриб қолди... Этим ивишяпти... Уни генералга олиб бориб топширасан, у ерда сўрайсан. Мени топиб жўнатди, дейсан... Тайинлаб айт, кўчага чиқазишмасин. Бу қимматбаҳо ит бўлса керак, борди-ю, ҳар бир тўнғиз тумшугига тамакисини ишқалайверса нобуд бўлади-кетди. Ит — нозик бир махлук. Сен, галварс, қўлингни пастга тушир. Бемаъни бармоғингни пеш қилаверишингнинг ҳожати йўқ. Айб ўзингда!..

— Генералнинг ошпази келяпти, ўшандан сўраб қўя қоламиз... Ҳой, Прохор! Бу ёққа кел-чи, азизим! Мана бу итни кўр... Сизларникими?

— Топган гапингни қара-я! Бунақаси бизда сира ҳам бўлган эмас!

— Буни суриштириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ,— дейди Очумелов.— Бу дайди ит! Гапни чўзиб ўтиришнинг кераги йўқ... Дайди ит, дедимми, дайди ит. Йўқотиш керак, вассалом.

— Бу бизнинг итимиз эмас,— деб сўзида давом этади Прохор.— Бу генералнинг куни кеча келган акасининг ити. Бизнинг хўжайиннинг тозиларга ҳуши йўқ. Акалари ишқибоз...

— Ия, у кишининг акалари келганмилар? Владимир Иванович-а?— деб сўрайди Очумелов, ийиб кетганидан афтига табассум ёйилади.— Ё тавба, буни қаранглар-а! Мен бўлса беҳабар эканман! Меҳмон бўлиб келдиларми?

— Меҳмон бўлиб...

— Ё тавба, буни қаранглар-а! Укаларини соғинганларда... Мен бўлсам беҳабар эканман! Ўша кишининг итлари дегин? Жуда хурсандман... Буни олиб кет... Бинойидеккина кучук экан... Зийраккина экан... мана бунинг бармоғини узиб ол! Ҳа-ҳа-ҳа... Ҳа, нега титрайсан? Ррр... Рр... Аччиғланияпти ҳароми... кучуквачча-ей.

Прохор итни чақириб, уни эргаштирганча ўтин омборидан йироқлашади... Халойиқ Хрюкиндан хохолаб кулади.

— Шошмайтур ҳали сенга кўрсатиб қўяман!— деб унга пўписа қилади Очумелов ва шинелига ўранганича бозор майдони бўйлаб йўлида давом этади.

ҲАЁТНИНГ ХҲЖАЙИНЛАРИ

— Юр мен билан, ҳақиқат манбаларига борамиз!— деди кулиб Иблис ва мени қабристонга бошлаб олиб борди.

Икковимиз қабрлар устига қўйилган кўҳна тошлар ва чўян тахталар орасидаги тор йулкалардан аста-секин айланиб юарканмиз, у ўз илми донишини самарасиз тарғиб қилавериш тинкасига теккан кекса профессордек ҳорғин овоз билан гапирарди.

— Оёқларинг остида,— деди у менга,— сени ўз измида сақлаётган қонунларнинг ижодчилари ётибди, ичингдаги ҳайвон учун қафас қурган дурадгорлар ва темирчиларнинг ҳокини этигинг билан оёғости қилаётибсан.

— Шундай дер экан одамларга қарши нафратли заҳар-ханда билан қаттиқ кулиб, қабр ўтлари ва ёдгорликларнинг пўпанакларига совуқ боқаётган ғамгин кўзларидан кўким-тир жило тўкиларди. Ўликлар ерининг куюк лойи оёқларимга палахса-палахса бўлиб ёпишар, дунёвий ҳикматлар қабрлари устига ўрнатилган ёдгорликлар орасидаги сўқмоқлардан юриш оғирлашар эди.

— Ҳей одам, сен нега руҳингни яратганларнинг ҳокига миннатдорчилик билан таъзим қилмайсан?— дея сўради Иблис кузнинг намхуш эсан шамолига ўхшаш овоз билан, унинг овозидан танамни ва қайғули ҳаяжон билан чулғаган юрагимни титроқ босар эди. Одамларнинг кўҳна қабрлари устидаги дарахтларнинг ғамгин шохлари оҳиста чайқалар, совуқ ва нам япроқлари юзимга тегар эди.

— Сохта пул сўкувчи қаллобларнинг ҳурматини бажо келтир! Майда, хира фикрлар булутларини — ақлингнинг майда чақаларини урчитган мана шулар, одатларинг, таас-суфларинг ва ичингда нимаки бўлса ҳамма-ҳаммасини яратган шулар. Уларга ташаккур айт — бу ўликлардан кейин сенга каттакон мерос қолган!

Сариқ япроқлар бошимга оҳиста тўкилар ва оёқ остига тушар эди. Ғуристон замини ютоққанча тамшаниб, янги овқатни — куз кунларининг ўлик япроқларини ютар эди.

— Мана бу ерда одамларнинг руҳига инон-эътиқодларнинг оғир, хира жандаларини кийдирган тикувчи ётибди,— уни кўраётибсанми?

Мен индамай бошимни эгдим. Иблис қабрлардан бири устидаги занг босган кўҳна тошни тепди ва деди:

— Ҳай, китобхон! Тур...

Тош кутарилди, чириган ҳамён каби саёз қабр безовта қилинган лойнинг товуши билан хўрсиниб очилди. Унинг намхуш зулмати ичидан тажанг овоз эшитилди:

— Ахир ким ўн иккидан кейин ўликларни уйғотади?

— Кўрдингми?— дея заҳарханда билан суради Иблис,— ҳаёт қонуналарининг ижодчилари ҳатто чириб кетганларидан кейин ҳам ўз билганларидан қайтмайдилар.

— Э, сиз экансиз-ку, хўжайин!— деди скелет қабрнинг четига ўтираётиб кейин бўм-бўш калласини Иблисга силкиб қўйди.

— Ҳа, мен,— деб жавоб берди Иблис.— Мана мен ҳузурингга дўстларимдан бирини олиб келдим... У сен ҳикмат урганган одамларнинг орасида юриб аҳмоқ бўлиб қолибди, ҳозир мараздан оруланиш учун бу ҳикматнинг бош манбаига келди...

Мен донишмандга камоли эҳтиром билан қараб турардим. Унинг бош суягида этдан асар қолмаган, лекин юзидаги худписандлик белгилари ҳали чириб битмаган эди. Ҳар бир суяги ўзининг мутлақо бенуксон, тенги йўқ суяклар системасига мансуб эканлигини сезиш ҳисси билан хира нурланиб турарди...

— Ер юзида нималар қилган эдинг, бизга гапириб бер!— дея таклиф қилди Иблис.

Ўлик қовургаларида осилиб турган кунғир кафан увадалари ва гўшг парчаларини қоксуяк қўллари билан турур ва виқор зуҳур этганча ўнглаб қўйди. Кейин ун қулини кифтигача кутарди-да, бармоғининг яланғоч бўғинини қабристон зулматига нукиб, шавқсиз ва равон гапира бошлади:

— Мен ўнта катта китоб ёздим, улар одамларга оқ ирқиларнинг рангилардан афзаллиги ҳақидаги улуг ғояни уқтирди...

— Буни ҳақиқат тилига таржима қилсак,— деди Иблис,— шу маънони беради: мен, бесамара қари қиз, умрим бўйи ақлимнинг ўтмас игнаси билан тўзиган ғояларнинг путури кетган жун ипларидан каллаларини осойиш ва иссиқда сақлашни хуш кўрадиган аҳмоқлар учун қалпоқлар тўқидим...

— Сиз уни хафа қилиб қўйишдан кўрқмайсизми?— дея оҳиста сурадим Иблисдан.

— О!— деб хитоб қилди у.— Донишмандларнинг ҳаёт чоқларида ҳам тўғри гап қулоқларига кирмайди.

— Фақат оқ ирқина,— дея давом этарди донишманд,— шундай мураккаб маданиятни ярата олишга ва хулқ-ахлоқнинг шу қадар жиддий принципларини ишлаб чиқара

олишга кодир эди, бу бунга танасининг ранги, конининг кимёвий таркиби туфайли эришган, мана мен шуларни исботладим...

— Буни у исботлаган!— дея такрорлади Иблис, таъкидлаб бош силкир экан.— Ўзининг шафқатсиз бўлиб ҳуқукига ишончи комилликда европаликдан ўтар ваҳший зог йўқ...

— Христианлик ва гуманизм оқлар томонидан яратилган,— деб давом этарди ўлик.

— Фаришталар ирқи томонидан, бутун ер юзи шу ирққа қарам бўлиши керак,— деб унинг гапини бўлди Иблис.— Мана шунинг учун ҳам улар уни зўр бериб ўзлари севган рангга — қизил қон рангига бўямоқдалар...

— Улар бой адабиёт, ажойиб техника яратдилар,— дея санарди ўлик, бармоқларининг суяқларини қимирлатиб...

— Ўттизга яқин яхши китоб ва одамларни қириш учун ишлатиладиган сон-саноксиз кўроллар...— дея изоҳ берди Иблис кулиб.— Турмуш бу ирқдан кўра қайси ирқ орасида кўпроқ пароканда одамнинг кадри оқлар орасидагидан кўра қаерда кўпроқ ерга урилган?

— Балки Иблис ҳаммавақт ҳам ҳақли бўлавермас?— деб сўрадим мен.

— Европаликларнинг санъати кўз илғамас юксакликларга кўтарилди,— дея мингилларди скелет қуруқ ва зериктирарли оҳангда.

— Кошки Иблис янглиша қолса эди!— дея хитоб қилди ҳамроҳим.— Ахир доим ҳақ бўлавериш ҳам зериктириб юборади-да. Лекин одамлар фақат менинг нафратимга дучор бўлиш учун яшайдилар... Разолат ва каззобликнинг уруғлари ерда баракали ҳосил беради. Мана экувчилардан бири қаршингизда турибди. Уларнинг ҳаммаси каби — бу ҳам биронта янги нарса барпо қилган эмас, у атиги кўҳна таассуфларнинг мурдаларини тирилтириб, уларга янги сўзлар либосини кийдирган... Ерда нималар қилинди? Озчилик учун саройлар, кўпчилик учун черковлар ва фабрикалар қурилди. Черковларда руҳларни, фабрикаларда танларни ўлдирадилар, бу ишни саройлар мустаҳкам туриши учун қиладилар. Кўмир ва олтин олиб чиқиш учун одамларни ернинг қаъри-қаърига туширадилар — шу расво меҳнат эвазига кўрғошин ва темир омихта қилинган бир бурда нон берадилар.

— Сиз — социалистмисиз?— деб сўрадим Иблисдан.

— Мен уйғунлик бўлишини истайман!— дея жавоб берди у.— Яратилишидан бор бутун вужуд бўлган одамни

аянчли майда-майда булакларга бўлишларини ва бундан иккинчи бировининг очкуз қўллари учун қурол ясашларини ёқтирмайман. Мен қўллар бўлишини истамайман, қўллик менинг руҳимга зид... Шу сабабдан мени осмондан улоқтириб юборишди. Қаердаки нуфуз мавжуд экан, у ерда маънавий қўллик бўлиши муқаррар, у ерда каззобликнинг пўпанаги доимий қўлф уриб гуллайди. Ер — бир бутун бўлиб яшасин! Бутун ер кун-узункун ёнсин, тунга бориб лоақал кули қолса ҳам майли. Ҳамма одамлар бир кун бориб бир-бирларини севишлари шарт... Муҳаббат ажойиб тушга ўхшайди, у тушга бир мартагина киради, лекин бутун борлиқнинг маъноси — мана шунда...

Скелет қора тошга суялиб турар, шамол унинг бўм-бўш қовурға қафасида охиста увуллар эди.

— У сонқатаётгандир, бундай туриши ноқулайдир, — дедим Иблиста.

— Ортиқча нарсалардан халос бўлган олимни кўздан кечиришни хуш кўраман. Унинг скелети — унинг ғоясининг скелети... У ғоянинг ғаройиб бўлганини кўриб турибман... Унинг ёнида ҳақиқат тарқатувчилардан яна бирининг қолдиқлари ётибди. Уни ҳам уйғотамиз. Уларнинг ҳаммаси тирик вақтларида ором-осойишни хуш кўрадилар ва фикрлар учун, ҳислар учун, ҳаёт учун нормалар яратиш иштиёқида меҳнат қиладилар — янги юзага келган ғояларни сохталаштирадилар ва уларга чингилинг тобутлар ясайдилар. Аммо — ўлар эканлар, уларни унут бўлиб кетмасликларини истайдилар... Компрачикос — туринг! Мен сизга бир одамни олиб келдим, унинг фикрлари учун тобут керак.

Рўпарамда ер қаъридан чиққан яна бир бўм-бўш ва тақир калла пайдо бўлди. У сариғ, тиши тушган бўлишига қарамай худписандликдан ярқираб турар эди. Афтидан, у ерда аллақачонлардан бери ётганга ўхшайди — суяклари этдан холи эди. У қабри устидаги тош ёнида турарди, қовурғалари қора тош узра камергернинг мундиридаги чакма нақшга ўхшаб кўринди.

— У ғояларини қаерда сақлайди? — деб сўрадим.

— Суякларида, дўстим, суякларида! Уларнинг ғоялари — бамисоли бод билан подаградек — қовурғаларининг мағзи-мағзига сингиб кетади.

— Китобим қандай кетаётибди, Хўжайин? — дея ғўнғиллаб сўради скелет.

— У ҳали ётибди, профессор! — деб жавоб берди Иблис.

— Хўш, нима одамлар ўқишни унутиб қўйишганми? — деди профессор, ўйлаб тургач.

— Йўқ, аҳмоқона гапларни боягисидек ўқиша ётибди — жон-диллари билан... лекин зериктирарли аҳмоқона гаплар — баъзан уларнинг диққатига анчагина махтал бўлиб қолади... Профессор, — деб менга мурожаат қилди Иблис, — хотинлар одам эмас, деб исботлаш учун умри бўйи уларнинг калла суякларини ўлчаган. У юзлаб калла суякларини ўлчаган, тишларни санаган, қулоқларни ўлчаган, ўлик мияларни тортиб кўрган. Ўлик мия билан ишлаш профессорнинг севиқли иши эди, унинг ҳамма китоблари бундан гувоҳлик беради. Сиз уларни ўқиганмисиз?

— Мен ибодатхоналарга қовоқхоналар орқали ўтмайман, — дея жавоб бердим мен, — мен одамларни китобларда ўргана олмайман — одамлар уларда ҳамиша касрдек бўлак-бўлак қилиб кўрсатиладилар, мен эса арифметикани яхши билмайман. Лекин ўйлайманки, соқолсиз ва юбка кийган одам — соқол-мўйловли ва шим кийган одамдан яхши ҳам, ёмон ҳам бўлмаса керак...

— Ҳа, — деди Иблис, — разолат ҳамда аҳмоқлик мияга, либос ва бошдаги сочларнинг оз-кўплигини суриштирмай кираверади. Лекин хотинлар тўғрисидаги масала қизиқ қўйилган, — Иблис одатига кўра кулиб юборди. У доим кулар — шунинг учун ҳам у билан суҳбатлашиш ёқимли эди. Қабристонда кула биладиган ва кула оладиган кимса, шундай кимса — ишонаверинг! — ҳаётни ҳам, одамларни ҳам севади...

— Хотин киши рафика ва чўри сифатида зарур бўлган, бировлар, хотин зоти одам эмас, деб таъкидлайдилар! — дея давом этарди у. — Бошқалари эса ундан хотин сифатида фойдаланишдан воз кечмай, унинг иш кучини кенг эксплуатация қилишни истардилар, булар хотинлар ҳамма ерда эркаклар билан баробар ишлашга, яъни биз учун ишлашга жуда ҳам яроқли, деб таъкидлайдилар. Албатта улари ҳам, булари ҳам кизни зўрлаб қўйганларидан кейин, уни ўз жамоатларига йўлатмайдилар, — эътиқодларига кўра, улар тақилганидан кейин у умрбод жирканч бўлиб қолади... Йўқ, хотинлар масаласи жуда қизиқ! Мен одамларнинг соддадиллик билан ёлғон гапиришларини яхши кўраман — шунда улар болаларга ўхшайдилар, умид қиламизки, вақти келиб улар улғаядилар...

Иблиснинг афтидан, келажакдаги одамлар ҳақида яхши гап айтмоқчи эмаслиги сезилиб турарди. Лекин мен ҳозирги одамлар ҳақида хуш келмайдиган анчагина гапларни айтмаслигим мумкин, бу ёқимли ва енгил машғулотда Шайтон

мен билан рақобат қилишидан қочиб — унинг гапини бўлдим:

— Шайтон ўзи боролмаган жойга хотинларни юборади, дейдилар, — шу тўғрими?

У кифтларини учириб жавоб берди:

— Ҳа, баъзан... Қўл остингда мўлжалга келадиган ақлли ва қабих эркак бўлмаган чокларда...

— Нечундир, назаримда ёвузликни хуш кўрмай қолганга ўхшайсиз? — дея сўрадим мен.

— Энди ёвузлик йўк! — деб жавоб берди у хўрсиниб. — Разолатгина бор ҳолос! Ёвузлик бир вақтлар гўзал куч эди. Ҳозир эса... ҳатто одамларни ўлдираётган бўлсалар ҳам — бу ишни разилона қиладилар — аввал уларнинг қўлларини боғлайдилар. Ёвузлар йўк — жаллодлар қолган. Жаллод — ҳамиша қўл. Бу — қўрқувнинг зўри ҳамда хавотирларнинг турткиси билан ҳаракатга келтириладиган қўлу болта... Кимдан қўрқсалар ушани ўлдирадилар-ку, ахир...

Икки скелет ўз қабрлари устида ёнма-ён турар, уларнинг суякларига куз япроқлари охиста тўкилар эди. Шамол қовурғаларининг торларини маъюс чалар, калла суякларининг бўшлиғида гувуллар эди. Қўзларининг чуқур косаларидан исли ва намхўш зулмат боқарди. Уларнинг иккаласи ҳам титрарди. Мен уларга ачинардим.

— Жойларига кета қолишсин! — дедим Иблисга.

— Сен ҳатто қабристонда ҳам гуманистлигингни қўймайсан! — деб хитоб қилди у. — Шундай. Гуманизм айни мурдалар орасида маъқул келади, — бу ерда у ҳеч кимни ранжитмайди. Фабрикаларда, шаҳарларнинг майдонлари ва кўчаларида, қамокхона ва шахталарда — тирик одамлар орасида — гуманизм кулили туюлади ва ҳатто ғазабни ошириши ҳам мумкин. Лекин бу ерда ундан куладиган зот йўк — ўликлар доим жиддий. Аминманки, улар гуманизм ҳақида эшитишни ёқтирадилар — ахир бу уларнинг ўлик туғилган фарзанди-ку... Одамларни қийнашнинг машъум даҳшатини, бир гуруҳ зўравонларнинг совуқ шафқатсизлигини умумнинг аҳмоқлиги кучи билан бу чиройли парда орқасига яшириш учун уни ҳаёт сахнасига олиб чиқмокчи бўлганларни бефаросат деб бўлмайди ҳар қалай...

Иблис машъум ҳақиқатнинг кескин қаҳқаҳаси билан кулди.

Қоронғи осмонда юлдузлар титрар, мозийнинг қабрлари устидаги қора тошлар ҳаракатсиз турар эди. Лекин унинг бадбўй ҳиди ер қаъридан сизиб чиқар, шамол ўлик-

лар нафасини тун сукуматига чўмган шаҳарнинг уйқули кўчаларига олиб кетар эди.

— Бу ерда ётган гуманистлар озмунча эмас,— дея давом этди Иблис, қулочини кенг ёйиб атрофидаги қабрларни кўрсатар экан.— Улардан баъзилари ҳатто самийий эдилар... Ҳаётда ғалати англашилмовчиликлар жуда кўп, энг кулгили нарса бу эмасдир балки... Уларга ёнма-ён — ҳаётнинг бошқа йўсиндаги устозлари тотув ва тинч ётишибди.— булар сохталикнинг минглаб ўликларнинг машаққатли меҳнати билан қурилган кўҳна биносига салобатли пойдевор тезлаш учун уринганлар...

Аллақайси жойдан кўшиқ садолари эшитилди... Бир-икки хушчақчақ қийқириқ титраганча қабристон устидан учиб ўтди. Чамаси биронта парвойи палак саёқ қабрига қайтиб келаётган бўлса керак.

— Мана бу оғир тош остида, бир донишманднинг ҳоки мағрур чиримоқда, у, жамият... маймунгами, чўчкагами,— аниқ эслолмайман,— ўхшаган организмдир, деб таълим берган эди. Бу ўзларини организмнинг мияси деб ҳисоблашни истайдиган одамлар учун яхши. Қарийб ҳамма сиёсатдонлар ва ўғрилар шайкаларининг пешволари — бу назариянинг тарафдорларидирлар. Зеро мен мия эканман, қўлимни истаганимча ишга соламан, шоҳона ҳукмронлигим мушакларининг савқи табиий қаршилигини ҳамма вақт даф қила оламан — ҳа, шундай! Бу ерда эса, одамларни ортга, улар тўртоёқлаб юрган ва қурт-қумурска билан кун кўрган замонларга чақирган кишининг ҳоки ётибди. Бу, ҳаётнинг энг бахтли кунлари эди, дея ўлиб-тирилиб исботламоқчи бўлган эди у. Яхши сюртукда, икки оёқлаб юриб, одамларга: янгитдан жун билан қопланинглар, деб кенгаши бериш — ахир бу ноёб эмасми? Шеърлар ўқиш, музыка тинглаш, музейларда бўлиш, бир кун ичида юзларча чақирим жойга бориб олиш ва ҳаммага ўрмондаги оддий, тўрт оёқ устидаги ҳаётни тарғиб қилиш — чиндан ҳам чакки эмас! Мана бу эса — жинойтчилар одам эмас, улар — касал ирода, алоҳида, антисоциал тип — деган даъво билан одамларга таскин берган ва уларнинг ҳаёт йўриғини маъқуллаган. Жинойтчилар — туриш-турмушлари билан қонунлар ва ахлоқнинг душманидирлар, демак, улар билан пачакилашиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Жинойтлардан фақат ўлимгина халос этади. Бу — ақлли гап! Ҳамманинг жинойтини бир кишига ортмоқлаш, уни илгарирокдан, қусурлар жойлашган табиий истиқоматгоҳ, ва ёвуз ироданинг жонли тимсоли, деб таниш — ахир бу чаккими? Ҳаёт-

да ҳамиша, ҳаётнинг руҳни бузадиган мажруҳ тузилишини маъқулловчи бирон кимса бўлади. Доноларнинг ҳатто бурун қоқини ҳам ҳикматдан холи эмас. Ҳа, кабристонлар шаҳарларда яхши ҳаёт куриш учун керакли ғояларга бой...

Иблис атрофига аланглаб олди. Баҳайбат скелетнинг бармоғи каби оқ черков ўликлар қалашиб ётган даладан қоронғи осмонга, жимжит юлдузлар даласига сукут ичида бўй чўзиб турарди. Одамлар оҳу илтижоларининг аччиқ тутунини қонинот саҳроларига таратаётган бу мўрени ҳикмат манбталари устига урнатилган, пўпанак жандалар кийган бир татай тошлар қуршаб олган. Чирешнинг бадбўй ҳиди янқиган шамол дарахтларнинг шохларини охишта қимирлатиб, ўлган япроқларни узиб кетарди. Япроқлар эса ҳаёт ижодчиларининг истиқоматгоҳларига сассиз тўкилар эди...

— Биз энди ўликларнинг кичикроқ парадими, қиёмат қойимнинг репетициясини ўтказамиз! — деди Иблис, мендан олдинроқда, дўнгликлар ва тошлар орасидаги илонизи сўқмоқдан бораркан. — Ўзинг биласан, қиёмат қойим бўлиши ҳақ! Ер юзида у албатта содир бўлади, қиёмат қойим бўладиган кун — ернинг энг яхши кунидир! У одамлар, инсонни маъносиз эт ҳамда суяк парчаларига пароканда қилиб ташлаган устозлар ва ҳаётнинг қонун таъсисчилари томонидан ўзларига қарши қилинган ҳамма жиноятларни англаган кунда юз беради. Ҳозир одамлар номи остида яшаётганларнинг ҳаммаси — бу парчалар ҳолос, — яхлит одам ҳали бунёд этилган эмас. У дунё кечирган тажрибанинг кулидан юзага келади ва у дунё тажрибасини денгиз қуёш нуруни шимиргандек шимириб, ер устида яна қуёшдек порлайди. Мен буни кўраман! Зеро одамни яратадиган мен, уни мен яратаман!

Қария сал мақтанди ва шайтоннинг табиатига хос бўлмаган лиризмга берилиб кетди. Мен унинг бу ишини кечирдим. На чора? Ҳаёт ҳатто иблисни ҳам бузади, унинг зуваласи пишиқ йўғрилган руҳини ўзининг заҳари билан ачитади. Бунинг устида ҳамманинг ҳам боши юмалок, фикрлари эса дўкки, уларнинг ҳар бири ҳам ойнага қараб гўзал қиёфани кўради.

Иблис қабрлар оралиғида тўхтаб, ҳукмрон оҳангда кичкирди:

— Бу ерда доно ва инсофли киши ким?

Бир лаҳза жимлик ҳукм сурдию кейин бирдан — оёқларим остидаги ер қалқиди, кабристон дўнгликларини ифлос

қор тепаликлари қоплагандек бўлди. Гуё мингларча яшин унинг ичини титкилаб қовлаб ташлагандек ёки унинг бағрида аллақандай гигант махлуқ талваса билан ёнбошига ағдарилгандек бўлди. Чор атроф сарғиш-қир тусга кирди, скелетлар сукунатни суякларнинг ишқаланиш ва бўғинларнинг бир-бирига ҳамда қабр тошларига урилиши туфайли чиққан садолар билан тўлдириб шамолда қолган қуруқ чўплардек чайқалдилар. Скелетлар бир-бирларини итариб тошларга чиқиб олишар, ҳаммаерда момақаймоққа ўхшаган калла суяклари оқариб кўринар, мени зич қаланган қовурғалар панжараси қуршаб олган, тиззалар мажруҳ тарвақайлаган ёнбош чанокларининг оғирлигидан зўр бериб титрар, чор атрофда жимжит, алғов-далғов қайнар эди.

Иблисининг совуқ қаҳқаҳаси мубҳам товушларни босиб кетди.

— Қара — улар ҳаммаси биттаси ҳам қолмасдан чиқди!— деди у.— Уларнинг орасида ҳатто шаҳарнинг жиннилари ҳам бор! Ернинг азбаройи кўнгли айниб кетганидан мана у одамларнинг ўлик ҳикматларини қаъридан қусиб ташлади...

Намхуш сурон суръат билан кучайиб борар — гуё, бировнинг кўринмас кўли, фаррош ҳовли бурчагига супуриб қўйган ҳўл ахлатни очкўзлик билан титаётгандек туюлар эди.

— Ана, ҳаётда инсофли ва доно одамлар шунча кўп бўлган экан!— дея хитоб қилди Иблис, атрофини қуршаб турган мингларча синиқ парчаларнинг устидан қанотини кенг ёйган кўйи.

— Сизлардан ким одамлар учун кўпроқ яхшилик қилган?— дея овози борица ҳайқириб сўради у.

Чор атроф катта товада қаймоқ мой билан қовурилаётган кўзиқоринга ўхшаб вишиллади.

— Қани мен олдинга ўтай-чи!— дея ҳасратли оҳангда қичқирди кимдир.

— Айтганингиз мен, Хўжайин, мана мен! Якка шахс жамиятнинг йиғиндисидан ноль эканлигини исботлаган мен бўламан.

— Мен ундан ҳам ўтиб кетганман!— деб эътироз билдирди кимдир узоқроқдан.— Мен, бу жамият — нолларнинг йиғиндисидан иборат, бинобарин, омма гуруҳларнинг иродасига бўйсунити керак, деб таълим бердим.

— Гуруҳларнинг тепасида эса якка шахс туради — бу мен бўламан!— дея тантана билан қичқирди аллаким.

— Нега сиз булар экансиз? — деган бир қанча ҳаяжонли садо­лар эшитилди.

— Менинг амаким қирол эди!

— Э, ажалидан беш кун бурун калласи чопилган жаноб­ларининг амакилари эдими?

— Қироллар бошларидан вақти соатида жудо була­дилар!— дея мағрур жавоб берди бир вақтлар тахтда ўтир­ган суяклар авлодининг суяклари.

— Ўҳ-ҳў!— дея шивирлаган мамнун овоз эшитилди.— Орамида қирол бор экан. Буни ҳамма қабристонда ҳам уч­риганермайсан...

Жиддий шивирлашлар ва суякларнинг ишқаланиши бир кон­токка йиғилиб, борган сари қуюқлашар ва вазминлашар эди.

— Қаранглар-чи, қиролларнинг суяги мовийлиги рост-микан?— дея шоша-пиша сўради умуртқаси қийшиқ кич­кина скелет.

— Рухсатингиз билан айтсам...— дея салобат билан гап бошлади ёдгорликка миниб олган аллақайси бир скелет.

— Қадоклар учун энг яхши малҳам — менинг малҳа­мим!— дея қичқирди унинг оркасида турган биров.

— Мен архитектор бўламан...

Бирок яғриндор ва пакана скелет суяклари калта қўллари билан ҳаммани нари-бери суриб, қичқирди ва ўлик овозлар гувурини боса тушди:

— Диндош ёронлар! Сизларнинг маънавий ҳакимла­рингиз мен эмасмидим, руҳларингизда ҳаётларингиз ҳас­ратларидан пайдо бўлган қадаҳларни беозор юпанчининг малҳами билан даволаган мен эмасмидим?

— Изтироб деган гап йўқ!— деди кимдир гижишиб.— Ҳамма нарсa тасаввурдагина мавжуд холос.

— Мен архитектор бўламан, пастак эшиклар ихтиро қилганман...

— Мен эса — пашша қирадиган қоғоз ихтиро қилган­ман!..

— Мен уйга кирган одамлар унинг эгасига беихтиёр бош эгсин деган ният билан шундай қилдим...— дерди ҳалиги ёпинқоқ овоз.

— Биринчилик менда эмасми, ёронлар? Қайгуларни унутишга мушток бўлган руҳларингизни, фоний дунёнинг бебаҳолиги ҳақидаги фикрларимнинг сутлари ва асали билан қондирган мен бўламан!

— Нимаки бор экан — ҳаммаси мангуга жорий этил­ган!— деб ғунгиллади аллаким хира овоз билан.

Кулранг тошда ўлтирган бир оёкли скелет болдирини кўтариб узатди-да, нима учундир кичқирди:

— Ҳа, албатта, шундай!

Қабристон ҳар ким ўз молини мақтаётган бозорга айланди. Тун сукунатининг қоп-қоронғи бўшлигига бўғиқ кичқириқларнинг лойқа дарёси, жирканч мақтанчоқлик ва бадбўй манманликнинг оқими келиб қуйилар эди. Чивинлар галаси сассиқ ботқоқлик устида парвоз қилиб ва ҳавони қабрларнинг ҳамма оғулари, ҳамма заҳарлари билан тўлдириб чинқираётгандек, зорланаётгандек, ғўнғиллаётгандек эди. Гўё Иблис эски-туски харид қилувчию — ҳамма ўприлган кўз чаноклари ва гириҳ тишларини унинг юзига тикиб атрофида ўралишарди. Ўлик фикрлар бири кетидан бири тирилиб, кузнинг ҳақиқ япроқларидек ҳавода айланарди.

Иблис қайнаётган бу манзарага яшил кўзлари билан тикилиб турар, унинг назари суяк уюмларига фосфордек милтиллаётган совуқ шуъла тўкар эди.

Унинг оёқлари остида ўтирган скелет қўл суякларини бошидан ошириб ва уларни ҳавода беозор чайқатиб гапирарди:

— Ҳар бир хотин биргина эркакка тегишли бўлиши керак...

Лекин унинг шивирига бошқа товуш чирмашар, унинг сўзлари бошқа сўзлар билан ғалати тарзда кучоқлашиб кетар эди.

— Ҳақиқатан ўликларгина воқиф холос!..

Шу сўзлар ҳам айланиб юрарди:

— Мен, ота бамисоли ўргимчак, деган эдим...

— Бизнинг ер юзидаги ҳаётимиз — сон минг ёзиқлардан ва тамуғ зулматидан иборат!

— Мен уч марта уйландим, уччовида ҳам — қонунан...

— У умр бўйи чарчамай оила омонлигининг тўрини тўкийди...

— Ҳар гал битта хотинга уйландим...

Дафъатан қайқандир сариғ ва ғовак суякларини пайваст қисирлатаётган скелет пайдо бўлди. У ўприлиб кетган юзини Иблиснинг кўзлари рўнарасига олиб борди ва деди:

— Мен захмдан ўлганман, ҳа! Лекин ахлоқни ҳарҳолда ҳурмат қилар эдим! Хотиним менга хиёнат қилганидан кейин — унинг қабих қилмишини қонун ва жамият ҳукмига ўзим ҳавола қилдим...

Лекин уни суяклар билан итариб четга суриб юбордилар, мўри ичида оҳиста увуллаган шамол каби аралаш-қуралаш садолар яна эшитила бошлади.

— Мен электр стул ихтиро қилдим. У одамларни азобламай ўлдирди.

— Мен тобутлар ортидан, одамларга, сизларни абадул-абад роҳат кутади, деб таскин бердим...

— Ота болаларига ҳаёт ва овқат беради... Киши ота бўлгандан кейин шундай бўлади, бунгача у — оиланинг аълосигина бўлади...

Юзида эт парчалари қолган тухумнусха калла бошқаларнинг бошидан ошириб гапирарди:

— Мен, санъат жамиятнинг фикрлари ва қарашлари, одатлари ва талаблари комплексига бўйсунуш кераклигини исботладим...

Кулаган дарахтни тасвирловчи ёдгорликка миниб олган бошқа бир скелет эътироз билдирарди:

— Озодлик анархия сифатидагина яшай олиши мумкин!

— Санъат бу — ҳаёт ва меҳнатдан чарчаган рух учун ёқимли дору...

— Ҳаёт меҳнатдан иборатдир деб даъво қилган мен бўламан! — деган овоз келди узоқдан.

— Китоб, аптекада ҳафдору солиб бериладиган қутичадек чиройли бўлсин...

— Ҳамма одамлар ишлашлари, баъзилари ишни кузатиб туришлари керак... Унинг самараларидан бунга ўз лаёқатлари ва хизматлари билан муносиб ҳар кимса фойдаланади..

— Санъат чиройли ва одамсевар бўлсин... Чарчаган пайтларимда у менга ором қўшиқларини айтиб беради...

— Мен эса, — деб гап бошлади Иблис, — фақат гўзаллик маъбудагагина хизмат қиладиган эркин санъатни севаман. Мен уни айниқса шу пайтда севаманки, у маъсум йигитдек, ўлмас гўзалликни орзу қилиб, унинг бутун ҳузурини тотиш чанқоғида ҳаёт танидан ранго-ранг либосни тортиб олади... ва у бунинг қаршисида шалвираган терисини ажин ва яралар босган эски фоҳиша қиёфасида намоён бўлади... Беҳад қаҳр, гўзалликни тусаш ва ҳаётнинг турғун ботқоғига қарши нафрат — мен санъатда ана шуларни яхши кўраман... Яхши шоирнинг дўстлари — хотин билан шайтон...

Минорадан миснинг фарёдли хайқириги кўтарилди. У қоронғиликда шаффоф қанотли катта қушдек кўринмай ва майин чайқалиб ўликлар шаҳри устида парвоз қилди... Афтидан мудроқ қоровул мажолсиз қўллари билан қўнғироқ арқонини беихтиёр тортиб юборган бўлса керак. Мис садоси ҳавода эриган кўйи ўлиб борарди. Лекин ушнинг сўнги титроғи ўчмай туриб, уйғонган тун кўнгиросининг

янги кескин садоси янгради. Дим хаво оҳиста-оҳиста сайқалиб турар, титроқ мис садосининг ғамгин ғувури орасидан суякларнинг қисирлаши, куруқ овозларнинг шивири эшитилар эди.

Хира аҳмоқликнинг зериктирарли нутқларини, ўлик разолатнинг ёпишқоқ сўзларини, тантана қилган каззобликнинг беҳаё гурунгини, худбинликнинг бетоқат имкониятини мен яна эшитдим. Шаҳарлардаги одамларнинг ўйларини банд этган фикрларнинг ҳаммасига жон кирди, лекин улар орасида фахр қилса бўладиган фикрлардан биттаси ҳам йўқ эди. Ҳаётнинг руҳини кишанлаган, занг босган занжирларнинг ҳаммаси жаранглар, лекин киши руҳи зулматини мағрур ёритадиган яшинларнинг биттаси ҳам йилт этмади.

— Қахрамонлар қани?— деб сўрадим Иблисдан.

— Улар — камтар, уларнинг қабрлари унутилган. Уларни ҳаёт вақтларидаёқ бўғар эдилар, улар қабристонда ҳам суяклар билан бостирилиб юборилган!— дея жавоб берди у, бизни қора булут каби ўраб олган бадбўй чиркин ҳидни тарқатиш учун қанотини силкитар экан. Бу булут ичида ўликларнинг бир оҳангдаги хира овозлари қуртдек ўрмалар эди.

Эдикдўз, авлодларнинг ташаккурини ҳамкасбларим орасида биринчи навбатда мен олишим керак — тумшуги ингичка этикни мен ихтиро қилганман, дерди. Ўз китобида минглаб ўргимчакларни тасвирлаган олим, мен энг улуғ олимман, деб даъво қиларди. Сунъий сут ихтирочиси, қилган ишининг дунё учун фойдали эканини атрофидагиларга зўр бериб ўқтираётган тезотар тўп ихтирочисини ўзидан нари итариб, бетоқат нолирди. Мингларча ингичка ва нам ип миняга илондек чирмашиб уни қисар эди. Ҳамма ўликлар, нима тўғрисида гапирмасинлар, ўз ишига меҳр қўйган ҳаёт қамоқчиларидек, расмана ахлоқпарастлардек гапирар эдилар.

— Бас!— деди Иблис.— Жонимга тегди... Ўликлар қабристонларидаги ҳамма нарса ҳам, шаҳарларда тириклар учун бўлган қабристонлардаги ҳамма нарса ҳам жонимга тегди... Ҳой ҳақиқат посбонлари! Қабрларингизга киринглар!..

У ҳокимлиги кўнглига теккан ҳукмронга хос темирсифат овоз билан қичқирди.

Шунда бўзранг ва саргиш хоклар йигими гирдибод остида қолган гард-ғуборда бирдан вишиллади, чирпирак бўлди ва қайнади. Ер мингларча ҳалқумини очди ва ўқчиб ташлаган овқатини ҳазм қилишда давом этиш учун тўқ

чўчкадек ялқов тамшаниб уни янгитдан ютди... Ҳамма нарсаси бирдан ғойиб бўлди, тошлар чайқалиб яна ўз жойларини эгаллади. Фақат оғир ва нам кўли билан томоқни бўғаетган бадбўй ҳидгина қолди.

Иблис қабрлардан бирига ўтириб, тирсакларини тиззасига тиради-да, бошини қора кўлларининг узун бармоқлари орасига олди. Кўзлари узоқда, қоронғилик ичида турган орасига олди. Кўзлари узоқда, қоронғилик ичида турган тошлар ва қабрларга ҳаракатсиз тикилиб қолди... Боши устида юлдузлар милтиллар, оқариб қолган осмонда қўнғироқнинг мис садоси оҳиста парвоз қилар ва тунни уйғотар эди.

— Кўрдингми?— деди у менга.— Мана шу ҳамма аҳмоқона пўпанаклар, содда каззоблик ва илашувчи разолатнинг бепанд, заҳарли, ёпишқоқ замини устига — ҳаёт қонуларининг тор ва қоронғи биноси, ўликлар сизларнинг ҳаммаларингизни кўйдек қамаган қафас қурилган... Ялқовлик ва ўйлангандан кўрқиб сизларнинг камоқҳонангизни маҳкам сиқиб чирмаб туради. Ҳаётингизнинг асл хўжайинлари — доимо ўликлар, гарчанд сени тирик одамлар бошқарсалар ҳам, уларга ўликлар илҳом беради. Дунёвий ҳикматларнинг манбалари қабрлардир. Гап шуки, сизларнинг соғлом ақллaringиз — мурдаларнинг шираларини эмган гулдир. Ўлик ер қаърида дарҳол чирий бошлар экан тирик одамнинг руҳида абадий яшашни истади. Ўлик фикрларнинг майда ва қуруқ хоки тирикларнинг миясига бемалол кириб олади, сизларнинг ҳикмат тарғиб қилувчиларингиз шунинг учун ҳам ҳамиша руҳ ўлимнинг тарғибчиларидир!

Иблис бошини кўтарди ва унинг яшил кўзлари юзимга иккита совуқ юлдуздек тикилди.

— Ер юзида нималар кўпроқ жар солиб тарғиб қилинади, унда мустаҳкам ўрнатмоқчи бўлган нарсалари нима? Ҳаётнинг пароканда қилиниши. Одамлар учун мавқеларнинг турли-туманлиги қонуний бўлиши ва улар учун руҳлар бирлигининг зарурлиги. Одамларни ҳаётнинг бир нечта хўжайинлари учун қулай бўлган барча ҳандасини шакллarga, ғиштга ўхшатиб қалагандек қулай жойлаштириш мумкин бўлсин учун, барча руҳларнинг нукул бир хил квадрат шаклда бўлиши. Мазлумларнинг аччиқ-туйғуларини золимларнинг шафқатсиз ва сохта ақл иродаси билан мураса қилдиришдан иборат бу риёкорона ваъда-насиҳат — норозиликнинг ижодий руҳини ўлдиришдек қабиҳ ниятдан келиб чиққан, бу ваъда-насиҳат — озодликнинг руҳини қамаш ниятида каззоблик тошларидан сағана қуриш учун қаби-